

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАҲСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ПЕДАГОГ КАДРЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ
МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ТАРМОҚ МАРКАЗИ**

“Тасдиқлайман”

Тармоқ маркази директори

Н.А.Муслимов

“_____” _____ 2015 йил

**“ГЕОГРАФИЯНИНГ ТАРАҚҚИЁТ ЙЎНАЛИШЛАРИ ВА
ИННОВАЦИЯЛАРИ”
МОДУЛИ БЎЙИЧА**

ЎҚУВ-УСЛУБИЙ МАЖМУА

Малака ошириш таълим йўналиши: География ўқитиш методикаси

Тошкент – 2015

МУНДАРИЖА

МУНДАРИЖА	2
ИШЧИ ЎҚУВ ДАСТУРИ.....	3
МАЪРУЗАЛАР МАТНИ	14
1-мавзу. Замонавий географияда фанларнинг узвий боғлиқлиги, уларни ўрганиш билан боғлиқ масалалар, география таълимидаги муаммолар ва уларни ҳал этиш стратегиялари	14
2-мавзу. Географик қобик ва унинг замонавий талқини. География ва антропоген ландшафтшунослик.	18
3-мавзу. Ўзгарувчан иқлим шароитида табиатдаги ҳодиса ва жараёнларнинг табиий географик жиҳатлари. Биогеография ва биологик ҳилма-ҳиллик ...	23
4-мавзу. Биогеография ва биологик хилма-хиллик.	25
5-мавзу. Иқтисодий ва ижтимоий географиядаги муаммолар, районлаштириш масалалари. Демография ва геоэкология.	29
6-мавзу. Географияда терминалогия муаммолари.	32
7-мавзу. Географияда картографик ёндошув ва унинг муаммолари. ГИС технологиялари.	37
8-мавзу. География, геоэкология ва табиатни муҳофаза қилиш. Табиий офатлар географияси. Географик маданият ва глобал муаммолар географияси	41
Фойдаланилган адабиётлар ва манбалар рўйхати	46

ИШЧИ ЎҚУВ ДАСТУРИ

Кириш

I. Модулнинг мақсади ва вазифалари

“Географиянинг тараққиёт йўналишлари ва инновациялари” модулининг мақсади: география фанларининг ривожланиши билан юзага келган турли кўринишдаги муаммоларни назарий талқин қилиш ҳамда географик фанларни ўқитишда педагог кадрларнинг юксак илмий-методик даражада ривожланишини таъминлашдан иборат.

“Географиянинг тараққиёт йўналишлари ва инновациялари” модулининг вазифалари:

- замонавий талабларга мос ҳолда олий таълимнинг сифатини таъминлаш учун зарур бўлган педагогларнинг касбий компетентлик даражасини ошириш;

- педагог кадрлар томонидан фаннинг назарий муаммоларини тахлили қилишларида хорижий илмий мактаблар қарашлари билан тақоослаш жараёнини самарали ўзлаштирилишини таъминлаш.

Модулни ўзлаштиришга қўйиладиган талаблар

“Географиянинг тараққиёт йўналишлари ва инновациялари” модулини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида тингловчилар:

- замонавий географияда фанларнинг узвий боғлиқлиги, уларни ўрганиш билан боғлиқ масалалар, география таълимидаги муаммолар ва уларни ҳал этиш стратегияларини; география фанларининг умумий боғланиши ва уларни таснифлаш масалаларини; географик қобик ва унинг замонавий талқинини; география ва антропоген ландшафтшуносликнинг мазмуни, моҳиятини; ўзгарувчан иқлим шароитида табиатдаги ҳодиса ва жараёнларнинг табиий географик жиҳатларини; иқтисодий ва ижтимоий географиядаги муаммолар, районлаштириш масалаларини; географияда терминалогия муаммоларини; геотопонимика асосларини; географик муҳит ва этногеографиянинг моҳиятини; географияда картографик ёндошувни; географик информацион тизим технологияларини; география, геоэкология ва табиатни муҳофаза қилиш масалаларини; географик маданият ва глобал муаммоларни **билиши** керак;

- география фанларини тизими бўйича эгаллаган билимларини амалиётда қўллаш; география фанларининг ўзаро боғлиқлиги ва уларнинг интеграцияси бўйича; антропоген ландшафтшунослик, геоэкология, этногеография, демография, топонимика фани назарий муаммоларини илмий талқин қилиш; фан-техника тараққиёти билан юзага келган глобал муаммоларни гуруҳлаштириш; талабаларда географик маданиятни шакллантириш бўйича **кўникмаларга эга бўлиши** зарур;

- география фанларининг умумий боғланиши ва уларни таснифлаш; ўзгарувчан иқлим шароитида табиатдаги ҳодиса ва жараёнларнинг табиий географик жиҳатларини таҳлил қилиш; географик терминларнинг луғавий

маъноси ҳамда уларни талабаларга тушунарли тарзда етказиб бериш; замонавий географиянинг асосий масалаларини таҳлил қилиш каби малакаларини эгаллаши лозим.

Модулнинг ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

Модул мазмуни ўқув режадаги “Таълим сифати менежменти”, “Таълим технологиялари ва педагогик маҳорат” ўқув модуллари билан узвий боғланган ҳолда тингловчиларнинг соҳага оид компетентлик даражасини ривожлантиришга хизмат қилади.

Модулнинг олий таълим самарадорлигини оширишдаги ўрни

Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар таълим сифатини ошириш, географиянинг назарий масалалари ва муаммолари, мутахассислик фанларини ўқитишда инновацияларнинг ўрни ва уларни мақсадли йўналтиришга оид зарурий билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштирадилар ҳамда олий таълим муассасаси амалиётига кенг татбиқ этадилар.

Модул бўйича соатлар тақсимооти:

№	Модул мавзулари	Тингловчининг ўқув юкلامаси, соат				
		Ҳаммаси	Аудитория ўқув юкلامаси			Мустақил таълим
			жумладан			
			жами	Назай	Амалий машғулот	
1.	Замонавий географияда фанларнинг узвий боғлиқлиги, уларни ўрганиш билан боғлиқ масалалар, география таълимидаги муаммолар ва уларни ҳал этиш стратегиялари. География фанларининг умумий боғланиши ва уларни таснифлаш масалалари.	4	4	2	2	
2.	Географик қобиқ ва унинг замонавий талқини. География ва антропоген ландшафтшунослик.	4	4	2	2	
3.	Ўзгарувчан иқлим шароитида табиатдаги ҳодиса ва жараёнларнинг табиий географик жиҳатлари.	6	4	2	2	2

4.	Биогеография ва биологик хилма-хиллик.	4	4	2	2	
5	Иқтисодий ва ижтимоий географиядаги муаммолар, районлаштириш масалалари. Демография ва геоэкология.	6	6	2	4	
6	Географияда терминалогия муаммолари. Геотопонимика асослари. Географик муҳит ва этногеография.	6	6	2	4	
7	Географияда картографик ёндошув ва унинг муаммолари. ГИС технологиялари.	6	6	2	4	
8	География, геоэкология ва табиатни муҳофаза қилиш. Табиий офатлар географияси. Географик маданият ва глобал муаммолар географияси.	8	6	2	4	2
	Жами:	44	40	16	24	4

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу. Замонавий географияда фанларнинг узвий боғлиқлиги, уларни ўрганиш билан боғлиқ масалалар, география таълимидаги муаммолар ва уларни ҳал этиш стратегиялари. (2 соат)

Режа:

1. Географик фанларнинг ўзаро боғлиқлиги.
2. География таълимидаги муаммолар ва уларни ҳал этиш стратегиялари.
3. География фанларининг умумий боғланиши ва уларни таснифлаш масалалари.

Замонавий географияда фанларнинг узвий боғлиқлиги, уларни ўрганиш билан боғлиқ масалалар, география таълимидаги муаммолар ва уларни ҳал этиш стратегиялари. География фанларининг умумий боғланиши ва уларни таснифлаш масалалари.

2-мавзу. Географик қобик ва унинг замонавий талқини. География ва антропоген ландшафтшунослик. (2 соат)

Режа:

1. Географик қобик ва унинг ўзига хос хусусиятлари.
2. География фанининг назарий муаммолари.
3. Антропоген ландшафтшуносликни ўқитиш масалалари.

Географик қобикни назарий жиҳатдан талқин қилиш хусусиятлари. География фанининг долзарб муаммолари. Антропоген ландшафтшунослик фанининг асосий мазмуни ва уни ўқитишнинг ўзига хос жиҳатлари.

3-мавзу. Ўзгарувчан иқлим шароитида табиатдаги ҳодиса ва жараёнларнинг табиий географик жиҳатлари. (2 соат)

Режа:

1. Ўзгарувчан иқлим шароитини юзага келтирувчи омиллар.
2. Табиатдаги ҳодиса ва жараёнларнинг ўзгарувчан иқлим шароитидаги хусусиятлари.
3. Ўзгарувчан иқлим шароитида табиатдаги ҳодиса ва жараёнларнинг табиий географик жиҳатлари.

Ўзгарувчан иқлим шароитининг ўзига хос хусусиятлари. Табиатдаги ҳодиса ва жараёнларнинг табиий географик жиҳатлари ҳамда уларнинг ўзгарувчан иқлим шароитида ўзгариши.

4-мавзу. Биогеография ва биологик хилма-хиллик. (2 соат)

Режа:

1. Биогеография фанининг мазмуни, фанлар билан боғлиқлиги.
2. Биологик хилма-хилликни сақлаш бўйича олиб борилаётган давлат сиёсати.
3. Биогеография фанини ўқитишнинг ўзига хос жиҳатлари.

Биогеография фанининг фанлар тизимида тутган ўрни. Унинг мазмуни, асосий назарий муаммолари. Биогеографияда биологик хилма-хилликнинг талқин қилиниши.

5-мавзу. Иқтисодий ва ижтимоий географиядаги муаммолар, районлаштириш масалалари. Демография ва геоэкология. (2 соат)

Режа:

1. Иқтисодий ва ижтимоий география фанининг назарий муаммолари.
2. Иқтисодий географияда районлаштириш масалалари.
3. Демография ва геоэкология фанлари асосий муаммоларининг назарий талқини.

Иқтисодий ва ижтимоий географик фанларнинг назарий муаммолари, фанда иқтисодий районлаштириш масалаларининг талқин этилиши. Демография ва геоэкология фанларининг асосий масалалари.

6-мавзу. Географияда терминалогия муаммолари. (2 соат)

Режа:

1. Географик терминларнинг илмий тахлили.
2. Геотопонимика асослари.

3. Географик муҳит ва этногеография.

Географик терминаларнинг илмий тахлили. Геотопонимика муаммолари. Географик муҳит билан алоқадор терминлар. Этногеография фанининг ривожланиш хусусиятлари.

7-мавзу. Географияда картографик ёндошув ва унинг муаммолари. ГИС технологиялари. (2 соат)

Режа:

1. Картография фани ривожланиш хусусиятлари.
2. Картография фани муаммолари.
3. ГИС технологияларидан фойдаланишнинг ўзига хос жиҳатлари.

Картография фанининг географик фанлар билан алоқадорлиги. Картографик ёндашув ва унинг муаммолари. ГИС технологиялари фойдаланиш.

8-мавзу. География, геоэкология ва табиатни муҳофаза қилиш. Табиий офатлар географияси. Географик маданият ва глобал муаммолар географияси. (2 соат)

Режа:

1. Геоэкология фани ривожланиш хусусиятлари.
2. Географияда табиатни муҳофаза қилиш масалаларининг тадқиқ этилиши.
3. Глобал муаммолар ва уларнинг назарий тахлили.

Геоэкология фанининг ривожланиши. География таълимида табиатни муҳофаза қилиш, табиий офатлар масалаларининг қўйилиши. Глобал муаммолар ва уларнинг шаклланиш сабаблари.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу. Замонавий географияда фанларнинг узвий боғлиқлиги, уларни ўрганиш билан боғлиқ масалалар, география таълимидаги муаммолар ва уларни ҳал этиш стратегиялари (2 соат)

Режа:

1. Географик фанларнинг ўзаро боғлиқлиги.
2. География таълими муаммолари.

Географик фанларнинг фанлар тизимида тутган ўрни. Уларнинг ўзаро боғлиқлиги.

География таълимини ташкиллаштиришнинг ўзига хос жиҳатлари.

2-мавзу. Географик қобик ва унинг замонавий талқини. География ва антропоген ландшафтшунослик. (2 соат).

Режа:

1. Географик қобик хусусиятлари ва уни география фанларида талқин этилиши.
2. Антропоген ландшафтшунослик фанининг географик фанлар орасида тутган ўрни.

3-мавзу. Ўзгарувчан иқлим шароитида табиатдаги ҳодиса ва жараёнларнинг табиий географик жиҳатлари. (2 соат)

Режа:

1. Ўзгарувчан иқлим шароити ва унинг ўзига хос жиҳатлари.
2. Табиатдаги ҳодиса ва жараёнларнинг ўзгарувчан иқлим шароитида намоён бўлиши.

Ўзгарувчан иқлим шароитини юзага келтирувчи асосий омилларни таҳлил қилиш. Табиатдаги ҳодиса ва жараёнларнинг ўзгарувчан иқлим шароити ҳолати билан боғлиқлиги.

4-мавзу. Биогеография ва биологик хилма-хиллик. (2 соат)

Режа:

1. Биология ва география фанларининг мазмуни, уларнинг ўзаро боғлиқлиги.
2. Биогеография фанини ўқитишнинг замонавий муаммолари.

Биогеография фанининг биология ва география фанлар тизими оралигида шакланганлиги, унинг фанлар тизимида тутган ўрни. Фанни ўқитишда замонавий педагогик технологияларнинг қўлланилиши.

5-мавзу. Иқтисодий ва ижтимоий географиядаги муаммолар, районлаштириш масалалари. Демография ва геоэкология. (4соат)

Режа:

1. Иқтисодий ва ижтимоий география фанининг таркибий тузилиши.
2. Иқтисодий географияда районлаштириш масалаларининг талқин қилиниши.
3. Демография фани асосий муаммоларининг назарий талқини.
4. Геоэкологик вазият ва унинг демографик жараёнларга таъсири.

Иқтисодий ва ижтимоий география фанларида назарий муаммоларнинг ўрганилиши. Иқтисодий районлаштириш масалаларини талқин қилишнинг ўзига хос жиҳатлари. Демография ва геоэкология фанларини ўқитишда замонавий ёндашув.

6-мавзу. Географияда терминалогия муаммолари. (4 соат)

Режа:

1. Географик терминлар ва уларни гуруҳлаштириш.
2. Геотопонимика фанининг асосий муаммолари.
3. Этногеография ва унинг географик фанлар тизимидаги ўрни.
4. Этногеография фанини ўқитишнинг асосий муаммолари.

Географик терминаларни таҳлил қилиш усуллари. Геотопонимика фанининг назарий муаммолари. Этногеография фанининг географик фанлар орасида тутган ўрни.

7-мавзу. Географияда картографик ёндошув ва унинг муаммолари. ГИС технологиялари. (4 соат)

Режа:

1. Картография фани тарихий ривожланиш босқичлари.
2. Замонавий картография фани муаммолари ва уларни ҳал қилиш йўллари.
3. Картографияда ГИС технологияларининг афзаллик жиҳатлари.

Картография фанининг ривожланишида географик фанларнинг таъсири. Картографи фани ўқитилишининг асосий муаммолари. ГИС технологиялари фойдаланиш йўллари.

8-мавзу. География, геоэкология ва табиатни муҳофаза қилиш. Табиий офатлар географияси. Географик маданият ва глобал муаммолар географияси. (4 соат)

Режа:

1. Геоэкология фани ва уларда экологик вазиятнинг талқин қилиниши.
2. Табиий офатлар ва уларнинг юзага келиш сабаблари ҳамда уларни бартараф этиш.
3. Географик маданиятни шакллантириш масалалари.
4. Глобал муаммолар ва уларни гуруҳлаштириш масалалари.

Геоэкология фанининг ривожланишида географик билимларнинг аҳамияти. География фанларида табиатни муҳофаза қилиш, табиий офатлар масалаларининг талқин қилиниши. Глобал муаммолар, уларнинг сўнгги йилларда кескин тус олиши.

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАВЗУЛАРИ

Мустақил таълим тегишли ўқув модули бўйича ишлаб чиқилган топшириқлар асосида ташкил этилади ва унинг натижасида тингловчилар битирув иши (лойиха иши) ни тайёрлайди.

Битирув иши (лойиха иши) талаблари доирасида ҳар бир тингловчи ўзи дарс бераётган фани бўйича электрон ўқув модулларининг тақдимотини тайёрлайди.

Битирув иши ёзиш бўйича тавсия этилган мавзулар:

1. География таълимидаги муаммолар ва замонавий педагогик технологиялар.
2. Табиий география фанлар тизимида педагогик технологиялар.
3. Иқтисодий география фанлар тизимида педагогик технологиялар.
4. Ижтимоий география фанлар тизимида педагогик технологиялар.
5. Географик қобикдаги ўзгаришлар ва география таълими.
6. Антропоген ландшафтлар ва уларнинг “Амалий география”даги талқини.
7. Ўзгарувчан иқлим шароити ва унинг география таълимидаги жиҳатлари.
8. Биология ва география фанларидаги таълимий боғланишлар.
9. Иқтисодий географик категориялар ва уларнинг география таълимидаги ўрни.
10. География таълимида демография ва геоэкология масалалари.
11. Замонавий география таълимида терминология ва номланиш масалалари.
12. Этногеография ва географик фанлар тизимидаги ўрни.
13. Замонавий картография ва унда педагогик технологиялар қўллаш масалалари.
14. ГИС технологиялари ва уларнинг географик таълимидаги ўрни.
15. География, экология ва замонавий таълим муаммолари.
16. Замонавий география таълимида глобалистика муаммолари.
17. Замонавий география таълимнинг дидактик масалалари.
18. Замонавий педагогик технологиялар ва уларни география таълимида қўллаш масалалари.
19. География таълимидаги машғулот турлари ва уларда педагогик технологиялар.
20. Географи таълими ва тарбиясида географик маданиятни шакллантириш масалалари.
21. Замонавий география таълимида халқаро тажриба ва уларни қўллаш.
22. География таълимида тарихий ёндашувнинг ўзига хос хусусиятлари.
23. География таълимида ўқув фанларининг интеграциялашув масалалари ва ўзига хос хусусиятлари.
24. География таълимида “Кейс-стади” педагогик технологияси ва уни қўллаш масалалари.
25. География таълимида “лойихалаш” методини қўллаш масалалари.
26. География таълимида хусусий даражадаги инновацион технологиялардан фойдаланиш.
27. Замонавий география таълимида мустақил ишларнинг турлари, ўрни ва аҳамияти.
28. География таълимида педагогик янгиликлар ва уларни амалда қўллаш масалалари.
29. Замонавий география таълими мазмуни ва ўқув жараёнини ташкил этиш масалалари.
30. Замонавий география таълими ва ахборот технологиялари.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарлари:

1. И.А.Каримов. Озод ва обод Ватан эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз, 8-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 2000.
2. И.А.Каримов. Ватан равнақи учун ҳар биримиз маъсулмиз, 9-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 2001.
3. И.А.Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: “Маънавият”. – Т.: 2008.-176 б.
4. И.А.Каримов. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. Т.: “Ўзбекистон”. –Т.: 2011.-440 б.

II. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2014.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 20 майдаги “Олий таълим муассасаларининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш ва юқори малакали мутахассислар тайёрлаш сифатини тубдан яхшилиш чора-тадбирлари тўғрисидаги” ПҚ-1533-сон Қарори.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июндаги “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПФ-4732-сон Фармони.
4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2006 йил 16-февралдаги “Педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва уларни малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги 25-сонли Қарори.
5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 26 сентябрдаги “Олий таълим муассасалари педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 278-сонли Қарори.

III. Махсус адабиётлар

1. Азизходжаева Н.Н. Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат. – Т.: Молия, 2003. – 192 б.
2. Арипов М. Интернет ва электрон почта асослари.- Т.; 2000. – 218 б.
3. Баркалов С.А. Системный анализ и принятие решений.– Воронеж: НПЦ ВГУ,2010. 662с.
4. DUET-Development of Uzbekistan English Teachers*- 2-том. CD ва DVD материаллари, Тошкент.: 2008.
5. Michael McCarthy “English Vocabulary in use”. Cambridge University Press, 1999, Presented by British Council.
6. Исмаилов А.А, Жалалов Ж.Ж, Саттаров Т.К, Ибрагимходжаев И.И. Инглиз тили амалий курсидан ўқув-услубий мажмуа. Basic User/Breakthrough Level A1/-Т.: 2011. – 182 б.

7. Ишмухамедов Р., Абдуқодиров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар (таълим муассасалари педагог-ўқитувчилари учун амалий тавсиялар). – Т.: “Истеъдод” жамғармаси, 2008. – 180 б.
8. Ишмухамедов Р., Абдуқодиров А., Пардаев А. Тарбияда инновацион технологиялар (таълим муассасалари педагог-ўқитувчилари учун амалий тавсиялар). – Т.: “Истеъдод” жамғармаси, 2009. – 160 б.
9. Норенков И.П., Зимин А.М. Информационные технологии в образовании. Учебное пособие. М.: Изд. МГТУ им. Н.Баумана. 2002. – 336 с.
10. Симонович С.В., Евсеев Г.А., Мураховский В.И. WINDOWS: лаборатория мастера: Практическое руководство по эффективным приемам работы с компьютером - М.: АСТ-ПРЕСС: Информком-Пресс, 2000. - 656 с.
11. Спицнадель В.Н. Основы системного анализа. Учебное пособие. – Санкт-Петербург: Издательский дом «Бизнес-пресса», 2000. – 17 с.
12. Зеер Э.Ф., Шахматова Н. Личностью ориентированные технологии профессионального развития специалиста. – Екатеринбург, 1999. – 244 с.
13. Саггаров Э., Алимов Х. Бошқарув мулоқоти. – Т.: “Академия”, 2003. – 70 б.
14. Маҳмудов И.И. Бошқарув психологияси. – Т.: 2006. – 230 б.
15. Маҳмудов И.И. Бошқарув профессионализи: психологик таҳлил. – Т.: “Академия”, 2011. – 154 б.
16. Педагогика назарияси ва тарихи // М.Х. Тўхтаўжаева таҳрири остида. – Т.: “Молия-иқтисод”, 2008. – 208 б.
17. Шихова О. Ф., Шихов Ю. А. Квалиметрический подход в образовании. //Ж. Образование и наука. 2013. № 4 (103) – С . 40-57.
18. Жукова Г.С., Комарова Е.В., Никитина Н.И. Квалиметрический подход в системе дополнительного профессионального образования специалистов социальной сферы: монография. – М.: Издательство РГСУ, 2012. – 186 с.
19. Ата-Мирзаев О.Б. О современной системе географических наук. «Амалий география» фанининг долзарб назарий ва амалий масалалари. – Т.: 2008.
20. Алимқулов Н.Р., Абдуллаев И.Х. Амалий «Амалий география» фанини соҳаларга йўналтириб ўқитиш методикаси. – Т.: 2012.
21. Алимқулов Н.Р., Абдуллаев И.Х., Холмуродов Ш.А. Амалий география. – Т.: 2015.
22. Абдуллаев И.Х. ва бошқ. Маъмурий география. – Т.: 2014.
23. Баратов П. Умумий табиий география. –Т.: 2010.
24. Зокиров Ш.С, Тошев Х. Ландшафтшунослик. – Т.: 2013
25. Низомов А. ва бошқ. Ўзбекистоннинг экотуристлик ресурслари ва йўналишлари. – Т.: 2013.
26. Низомов А., Алимқулов Н.Р., Тилляходжаева З. Табиий географик жараёнлар. – Т.: 2015.
27. Нигматов А. Экологиянинг назарий асослари. – Т.: 2013.
28. Рафиқов А., Вахобов Х., Қаюмов А., Азимов Ш. Амалий география – Т.: 2008.

29. Рафиқов А.А., Хожиматов А.Н., Алимқулов Н.Р., Холмуродов Ш.А. Геозкология асослари. – Т.: 2015.
30. Солиев А. Ўзбекистон географияси. – Т.: 2014.
31. Қурбаниёзов Р. Географик ўйинлар. – Т.: 1999.

IV. Электрон таълим ресурслари

1. Ўзбекистон Республикаси Давлат Ҳокимияти портали: www.gov.uz
2. www.ziyonet.uz
3. www.edu.uz
4. Infocom.uz электрон журнали: www.infocom.uz
5. www.tdpu.uz.
6. <http://learnenglishkids.britishcouncil.org/en/>
7. <http://learnenglishteens.britishcouncil.org/>
8. <http://learnenglish.britishcouncil.org/en/>

МАЪРУЗАЛАР МАТНИ

1-мавзу. Замонавий географияда фанларнинг узвий боғлиқлиги, уларни ўрганиш билан боғлиқ масалалар, география таълимидаги муаммолар ва уларни ҳал этиш стратегиялари

Режа:

1. Географик фанларнинг ўзаро боғлиқлиги.
2. География таълимидаги муаммолар ва уларни ҳал этиш стратегиялари.
3. География фанларининг умумий боғланиши ва уларни таснифлаш масалалари.

Таянч тушунчалар: география, маданий ривожланиш, хўжалик, мамлакат, халқ, геоморфология, фан, гидрология, биогеография, ландшафтшунослик, иқлимшунослик, табиий муҳит, географик қобик.

Бизнинг ер тўғрисидаги замонавий билимларимиз бир вақтда вужудга келган эмас, улар аста - секин пайдо бўлганлар ва одамзоднинг саноксиз авлодлари кўп асрлар давомида қилган ишларини натижасидан келиб чиққан. Географиянинг ривожланиши бутун инсониятнинг умумий маданий ривожланиши билан амалга ошган, замонавий география эса ўтган аср тарихи билан чамбарчас боғлиқ.

Номалум жойларга келиб қолган қадимги сайёҳлар ҳақиқатдан доимо кўрганларини тасвирлаб келган эдилар; дарёларни тоғларни, ўрмонларни, денгизларни одамларни, уларнинг хўжалигини, урф одатларини, дostonларини, табиат ва касаллик билан кўрашиш усулларини, уларнинг тарихини ва ҳ.к. Бу вақтларда бутун атроф – муҳит инсон учун илмий билиш объекти бўлган. Уша узоқ даврларда география шундай асос бўлиб хизмат қилган, шундай ҳилма – ҳил малумотлар тўплами бўлганки, шулар асосида кўпдан – кўп фанлар ўз негизини бошлаган: физика, астрономия, иқтисодиёт ва этнография, тиббиёт ва тарих. География тарихи – бутун жаҳон тарихини асосий бобларидан бири бўлиб, география таракқиёти одамзоднинг дунёқарашига катта таъсир кўрсатди.

Ҳақиқатдан, географиянинг кераклигига ҳеч ким шубҳа билан қараган эмас. Одамлар янги ерларни очиб келиб, ер кўррасидаги “оқ доғларни” ўчириб келган эдилар. География етқазиб берган маълумотлар бошқа фанларни таъминлаб турар эди, инсоннинг амалий фаолияти ҳилма-ҳил ходисалар ва жараёнлар тўғрисида чуқирлашган билимлар талаб қилар эди. Шундай қилиб, янги илмий йўналишлар пайдо бўлар эди. Ёрқин ва драматик даврдаги Буюк географик кашфиётлардан кейин (XV аср охири XVI аср ўрталари) янги ерлар тўғрисидаги малумотлар ҳайратга солганда, географиядан ажралиб чиққан илмий мустақил фан соҳалари тез авж олиб ривожланган.

География энциклопедик фан бўлган, у мамлакат ва халқалар тўғрисидаги ҳилма-ҳил билимлар йиғиндисидан иборат бўлган. Ундан ўзининг

аниқ текшириш объектлари мавжуд бўлган тор фанлар ажралиб чиқди. Бу – геоморфология – рельеф тоғрисидаги фан, гидрология – сувлар тўғрисидаги фан, иқлимшунослик – ҳаво массаларини ўрганувчи фан ва ҳ.к.

Ўзаро боғлиқ ва ўзаро алоқадор замонавий табиатшуносликдаги назарий тасаввур географлар учун ўзига ҳос бўлган табиатни текширишда географик кўлай йўл бўлиб қолди. Географик кўлай йўл нима учун керак, уни устунлиги нимадан иборат? Балки атрофимиздаги табиий муҳитни тушиниш учун физика, биология, геология, ҳимия фанларини билиши етарлидир? Ваҳоланки, бу билимлар зарур бўлиб етарли эмас экан. Табиат ва унинг объектларига комплекс “кўпқиррали” қараш зарур. Бизнинг атрофимизни 4 та ўзаро таъсир қилувчи ва бир – бирига ўтувчи атмосфера, гидросфера, литосфера, биосфера қобиклари ўраб туради. Ернинг географик қобиғи бу бир бутун, қонуният орқали ўрганиладиган табиий қисм – табиий географиянинг умумий объекти бўлиб қолди.

Шундай қилиб, замонавий географиянинг асосий мақсадларидан бири - бу ернинг географик қобиғида бўлаётган жараёнларни текширишдан иборат.

Аммо, биз омиллар рўйхатида инсоннинг ҳўжалик фаолиятини эслатиб ўтмадик. Бу алоҳида омил ва табиий жараённи илмий таҳлил қилиш замонавий географиянинг мустақил вазифасидир.

Табиат орқали туғилган одам табиат атрофига фақат меҳнати ва идроки ёрдамида актив мослашиб боради, у ўз фаолиятида табиатга таъсир кўрсатиб уни ўзгартира бошлайди. Табиат устидан кўлга киритилган ғалабаларга ҳурсанд бўлиш керак эмас. Ҳар бир кўлга киритилган ғалаба учун табиат ўз қасдини олади.

Бугунги кунда жамиятни табиатга кўрсатаётган таъсири глобал масштабда олиб бориляпти. Ер шарида аҳоли сони жуда тез ўсаяпти – 6 млрд.дан ортиқ. Натижада, табиатдан тўлароқ фойдаланиш ва ҳом ашёни казиб чиқариш ўсаяпти. Табиатни ўзгаришида инсоннинг ҳўжалик фаолияти ҳал қилувчи сабаб бўлиб қолмоқда. Сивилизация ривожланган сари инсон фаолияти натижасида табиат чекина бошлади, кўпинча ғалабалар ҳонавайрон бўлган ерларни, - кесиб олинган ўрмонларни, ҳайвонлари ва қушлари йўқ бўлиб кетган ўрмонларни қолдирди.

Бу глобал муаммони ечишда географлар бевосита иштирок этмоқдалар. Табиатга нисбатан ўйламасдан қилинган муносабат жамият учун ҳавfli бўлиб қолди. Табиатни ҳонавайрон бўлиши ёки экологик кризис – бу жамиятнинг кризиси, бу ҳаттоки сивилисацияни нобуд бўлишига олиб келиши ҳеч гап эмас.

Шундай қилиб, география табиат ва жамиятнинг ўзаро таъсири муаммосида ижтимоий фан сифатида қатнашган. Ижтимоий – иқтисодий география нима билан шуғулланади? Ижтимоий-иқтисодий география ижтимоий фан бўлиб, у аҳоли ва ҳўжаликни, бутун дунёда, айрим ҳудудларда, мамлакатларда ривожланиш ва жойлашиш қонуниятларининг татқиқ этади. Бу фан ҳалқаро муносабатларга жамият билан табиатнинг ўзаро алоқаларига, бутун жаҳон муаммоларига оид масалаларига ҳам тўхталиб, жаҳон тараққиётининг ҳозирги босқичини яхшироқ тушинишга ёрдам

беради.

Табиат ва жамият ўртасидаги муносабат мураккаб муаммо бўлиб, унинг вазифаларини чуқур ўрганиш фақат бир фан орқали эмас, балки бир неча йўналишларни бирлаштирган ҳолда табиатдан оқилона фойдаланишда кенгроқ ва қўлай йўллارни қидириш зарур. Табиий география ернинг географик қобиғини бир бутун моддий усулда ўрганди, унинг таркибидаги умумий қонуниятларни, тузилишини ва келиб чиқишини географик жараёнлар энергетикасини, уларни бир-бири билан алоқаларни, материк ва океанлар табиатидаги асосий ўхшашликлар ва фарқ қилувчи омилларни ўрганади. Географиядан ажралиб чиққан тор фанлар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин.

Ландшафтшунослик – геокомплекс усулларни ўрганади. (геокомплекс – ернинг географик қобиғининг табиий бўлинмалари). Юқори поғонали комплекс бир бутун географик қобик, уни ҳар замонда ландшафт қобиғи билан тенглаштиради. Тупроқшунослик – ернинг маҳсус моддий жинси тўғрисидаги фан. Тупроқ – бу тирик модда ва литосферани ўзаро таъсиридан келиб чиққан натижа, ҳилма – ҳил иқлим ва релеф шароитларида шаклланади.

Геоморфология – устки географик қобиғдаги бошқа компонентлар билан ўзаро таъсирини ўрганадиган фан. Бу ўзаро таъсир натижасида ер усти релефининг ҳилма – ҳил шакллари, уларнинг келиб чиқиши ва ривожланишини ўрганади.

Гляциология – музликшунослик (геокриптология) – бу фан ер устидаги (музлик, денгиз музликлари, қорликлар, қор кўчкилари ва бошқалар) ва литосферадаги (доимий музлик, ер остидаги музликлар) музлар пайдо бўлиш шароитларини ривожланиши ва шакллари ўрганади.

Океанология – дунё океани тўғрисидаги фан.

Иқлимшунослик – ҳаво массаларини шаклланиш ва ривожланиш қонуниятлари тўғрисидаги фан.

Биогеография – умумлаштирувчи фан. Организмлар ва уларнинг туркумлари географик жойлашиш қонуниятларини аниқлайди.

Мамлакатшунослик – умумлаштирувчи географик йўналиш, табиий-ижтимоий комплексни маҳсус даражаси – давлатнинг бир бутун табиий-ижтимоий сифати ўрганилади.

Тарихий география – табиий – ижтимоий усулларни очилиши, вужудга келиши ва тарихий ривожланишини ўрганади.

Замонавий география билимларнинг ўзаро боғланган бир бутун усулидир.

Назорат саволлари

1. Географик фанларнинг ўзаро боғлиқликларини айтиб беринг.
2. География таълимидаги муаммолар ва уларни ҳал этиш стратегияларини айтиб беринг.
3. География фанларининг умумий боғланиши ва уларни таснифлаб беринг.

Адабиётлар рўйхати

32. Алимқўлов Н.Р., Абдуллаев И.Ҳ., Ҳолмуродов Ш.А. Амалий география. – Т.: 2015.
33. Абдуллаев И.Х. Биогеография асослари. Маърузалар матни. ТДПУ, 2012.
34. Зокиров Ш.С, Тошев Ҳ. Ландшафтшунослик. – Т.: 2013
35. Назаров И.К. Географиянинг асосий муаммолари. “Мухаррир”, Т -: 2013.
36. Солиев А. Ўзбекистон географияси. – Т.: 2014.

2-мавзу. Географик қобик ва унинг замонавий талқини. География ва антропоген ландшафтшунослик.

Режа:

1. Географик қобик ва унинг ўзига хос хусусиятлари.
2. География фанининг назарий муаммолари.
3. Антропоген ландшафтшуносликни ўқитиш масалалари.

Таянч тушунчалар: табиий муҳит, географик қобик, эпигеосфера, ландшафт қобиғи, литосфера, гидросфера, биосфера, атмосфера, табиий-антропоген тизим.

Географик қобик ҳақидаги таълимот XX асрда А.А. Григорьев томонидан ишлаб чиқилди.

Географик қобик деб, атмосферанинг қуйи қисми, литосферанинг юқори қисми, гидросфера ва биосферанинг бир-бирига ўзаро таъсири этиб, ўзаро бир-бирига киришиб ва тутшиб туридиган Ернинг қисмига айтилади.

Географик қобикқа гидросфера ва биосфера тўлиқ киради, у атмосферада озон қатламидан бўлган жойларни, литосферада эса гипергенез зонасини ўз ичига олади (грекча *hīper*-тепада, *genesis*-келиб чиқиш Ер юзасига яқин жойлашган литосферанинг бир қисми). Географик қобик унча қалин эмас, унинг энг катта қалинлиги 40 км. атрофида (Ер юзидан юқорига ва пастга 15-20 км.га чўзилган).

Географиик қобикда жуда кўп ва хилма-хил воқеа ва жараёнлар содир бўлиб туради, уларнинг асосий сабаби, ушбу қобикда Ернинг ички ва коинот омилларининг биргаликда, айна бир пайтда, ҳамда жуда қарама-қарши таъсири остида вужудга келади ва ривожланади.

Ер қобиғида мазкўр икки гуруҳ кучлари Ер юзида тўқнашиб ва Ер юзасининг ўзига хос шароитлари ва хусусиятлари билан қўшилиб, унда сайёрамизнинг бошқа ҳеч қандай қисмида бутунлай ўхшамайдиган ўзига хос табиий тизимни вужудга келтирган.

Фақат табиий ва табиий-антропоген тизим бўлган географик қобик доирасидагина ҳаёт мавжуд, ҳайвонлар ва ўсимликлар яшайди, тупроқ қоплами ҳосил бўлади, тоғ жинслари ва турли рельеф шакллари вужудга келади.

Қуёшдан келган иссиқлик шу ерда тўпланади ва мазкўр қобикдагина сув уч ҳолатда: буғ, суюқ ва қаттиқ ҳолатда бўлади ва ниҳоят кишилиқ жамияти фақат шу қобикда пайдо бўлиб яшамоқда ва ривожланмоқда.

Географик қобик тушунчасидан ташқари ландшафт қобиғи (Ю.К.Ефремов) ва эпигеосфера (А.Г.Исаченко) тушунчалари ҳам ишлатилади. Аммо ҳозирги пайтда географик қобик тушунчаси кенг тарқалган.

Географик қобик тушунчасининг кенг тарқалганлигига қарамадан, ҳозирги пайтда олимлар орасида мазкўр тушунчани алмаштришга ҳаракат

килаётганлари ҳам учраб турибди.

А.А.Григорьев ва қатор олимлар географик қобик ва георафик муҳит камрови битта, улар битта тушунчадир деган ғояни олға суришади. Уларнинг фикрича мазкўр икки тушунча бир-бирини тўлдиради ва бир хил табиий ходисани турли томондан тавсифлайди. Аммо XIX асрнинг 70-йилларида француз олими Элиза Реклю томонидан тавсия этилган географик муҳит тушунчаси табиий категория эмас, кўпроқ ижтимоий-тарихий категориядир. Географик муҳитнинг чегараси жамиятининг ривожланиши билан кенгайиб боради. Ҳозирги пайтда эса инсон фаолияти географик қобик чегарасидан чиқиб кетди. Демак, географик муҳит кенгайиб унинг чегараси географик қобик чегараси билан мувофиқ бўлиб қолмоқда. Ю.К.Ефремов географик қобикни ландшафт қобиғи деб аташ лозим деган фикрни билдиради. Аммо ландшафтлар географик қобикда жуда юпқа қатламни ташкил қилади. Шунинг учун ландшафт қобиғи тушунчасини географик қобик тушунчасига қарама-қарши қўйиш нотўғри ҳисобланади, чунки ландшафтлар географик қобикнинг бир қисмдир. Шунинг учун ландшафт қобиғи тушунчасини алоҳида ва ўз ўрнида қўлланган маъқўл.

А.Г. Исаченко географик қобик бу Ернинг ташқи, тепадаги қобиғи бўлгани учун уни эпигеосфера (грекча *hureg-юқори*) деб аташни тавсия этади. Аммо юқорида айтганимиздек, Ер қобиклари уларнинг жойланишига қарабгина эмас, балки моддаларнинг ҳоссаларига ҳам қараб ажратилиши ҳамда Ернинг ташқи қобиғини географик қобик эмас атмосфера ва магнитосфера ташкил этишини ҳисобга олсак эпигеосфера атамаси географик қобик тушунчасига мос келмаслиги маълум бўлади.

И.Б. Забелин эса географик қобикда ҳаётнинг вужудга келиши ва ривожланиши содир бўлганлиги учун географик қобик тушунчасини биогеносфера тушунчаси билан алмаштиришни тавсия қилган. «Биогеносфера» тушунчаси фанда кенг тарқалган «Биосфера» тушунчасига жуда яқин. Агар мазкўр тушунча қабўл қилинадиган бўлса, «Биосфера» тушунчаси мураккаблашиб ва чалкашиб кетади. Бундан ташқари географик қобик тушунчасини алмаштиришга ҳожат ҳам, асос ҳам йўқ.

Географик қобикнинг юқориги ва пастки чегаралари ҳақида олимлар орасида турлича фикрлар мавжуд. А.А.Григорьев географик қобикнинг юқори чегарасини 20-25 км. юқорида жойлашган озон қатлаmidан ўтказди. Озон қатлами Қуёшдан келаётган зарарли нурларни ушлаб қолади, ундан пастда атмосферани қуруклик ва океанлар билан ўзаро таъсирида ҳаво ҳаракатлари кузатилади. Озон қатлаmidан юқорида эса бундай ҳаракатлар кузатилмайди. А.А.Григорьев фикрича географик қобикнинг қуйи чегараси Моҳорович чизиғидан сал пастроқдан ўтади. Ёпишқоқлиги юқори бўлган Ер пўсти остидаги қатлам билан Ер пўстини ўзаро таъсири Ер юзаси рельефини шаклланишида муҳим аҳамиятга эга. Қурукликда географик қобикнинг қуйи чегараси 30-40 км (Ер юзасидан) чуқурликдан ўтади, океанлар тубида эса 5-8 км чуқурликдан ўтади.

С.В. Калесник географик қобикни жуда тор маънода тушунади. У географик қобикни юқори чегарасини 20-25 км. баландликдан қуйи

чегарасини эса қалинлиги 500-800 м. бўлган гепергенез зонасининг қуйи қисмидан ўтказган. Мазкўр зонада чуқурдаги минерал моддалар ташқи экзоген кучлар таъсирида ўзгаради. А.Г.Исаченко географик қобикқа тропосферани, гидросферани ва литосферанинг 5-6 км. чуқурликкача бўлган юқори қисмини киритади (мазкўр чуқурликда чўкинди жинслар ўз хусусиятларини сақлаб қолдади). И.М.Забелин ҳам географик қобикни худи шундай чегарада ажратишни маъқўллайди, аммо географик қобикнинг қуйи чегарасини ҳаёт ва сув тарқалган чуқурликдан ўтказишни таклиф қилади.

Д.Л.Арманд бўйича географик қобикнинг юқори чегараси тропопаузача, қуйи чегараси эса Ер пўстининг остигача чўзилган. Ф.Н.Мильков ҳам ушбу фикрига қўшилади ва мазкўр фикрини қуйидагича исботлайди:

- Ер иқлимини ҳосил қиладиган тропосферадаги ҳаво массаларининг ҳоссалари Ер юзасини таъсирида шаклланади;
- Ер пўсти ландшафтларнинг литоген асосини ташкил қилади.

Мана шу чегарада географик қобикнинг қалинлиги куруқликда 80 км. гача, ўрта океан сув ости тоғларида эса 20-25 км. ни ташкил қилади.

Ҳозирги пайтда географик қобикнинг чегараларини аниқлашда В.Н.Солнцевнинг фикри кенгроқ тарқалмоқда. Унинг фикрича географик қобикда моддалар мураккаб иерархик тузилишига эга: майда атомлардан тортиб йирик жисмларгача мавжуд. Моддалар географик қобикда уч ҳолатда бўлади (қаттиқ, суюқ, газ) ёки тирик модда ҳолида бўлади. Географик қобикдан ташқарида эса моддалар субатом ҳолида (80 км. баландликда атмосферадаги ионлашган газлар; мантияда моддаларни бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиш, бу ўтиш атомлар зичлигини оритиши билан кузатилади) бўлади.

Географик қобик мураккаб тизим бўлиб, жуда узоқ вақт давомида шаклланиб ҳозирги ҳолатини олган. Унинг асосий хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

1. Географик қобик моддий таркибининг ва тузилишининг ўзига ҳосилиги ва ҳилма-ҳиллиги. Географик қобикда моддалар уч агрегат ҳолатда учрайди (қаттиқ, суюқ, газ). Уларнинг физик ҳоссалари (зичлик, иссиқлик ўтказувчанлиги, иссиқлик сиғими, ёпишқоқлик, дарзланганлик даражаси, Қуёш нурларини қайтариш ҳоссаси ва ҳ.к) жуда катта ораликларда ўзгаради. Моддаларнинг ҳимик ҳоссалари турлича. Бундан ташқари географик қобикда моддалар тузилишига кўра ноорганик, органик ва аралаш турларга бўлинади. Моддаларнинг ҳар бир ажратилган тури ўз навбатида яна юзлаб ва минглаб ҳилларга бўлиниб кетади. Тирик организмларнинг турлари эса 1,5 млн. дан 2 млн. гача етади.

2. Географик қобикқа келаётган иссиқликнинг ва унинг ўзгаришининг ниҳоятда ҳилма-ҳиллиги. Географик қобикқа иссиқлик коинотдан ва Ернинг ички қисмидан келади. Улар ниҳоятда ҳилма-ҳилдир. Уларнинг ўзгариши ҳам турлича. Иссиқлик ўзгаришининг турлари ичида уни органик модда сифатида тўпланиши катта аҳамиятга эга. Қуёшдан келаётган иссиқлик ёғоч, кўмир, нефть, торф, ёнувчи сланец каби органик моддаларга айланади. Улар ёқилганда Қуёш иссиқлиги яна қайтиб чиқади.

3. Ернинг шарсимонли Ер юзасида иссиқликни нотекис тақсимланишига сабаб бўлади, бу эса географик қобикда мувозанатсизликни келтириб чиқаради. Мазкўр мувозанатсизликни келиб чиқишига Ер юзасида қуруқлик ва сувликни, музликлар, қор қопламини, рельефни, мураккаб тақсимланиши ҳам келтириб чиқаради. Географик қобикдаги мувозанатсизлик турли хил ҳаракатларнинг келиб чиқишига сабаб бўлади. Бундай ҳаракатларга иссиқлик оқими, ҳаво ҳаракатлари, сув оқимлари, тупроқ эритмалари, химик элементлар миграцияси, химиявий реакциялар ва ҳ.к. киради. Модда ва иссиқликнинг ҳаракати географик қобикнинг ҳамма қисмларини бир-бири билан боғлайди ва уни бир бутунлиги ва яхлитлигини таъминлайди.

4. Географик қобикнинг моддий тизим сифатида ривожланиши давомида унинг тузилиши мураккаблаша борган, ундаги моддаларнинг турлари ва иссиқлик градиентлар орта борган. Географик қобик ривожланишининг маълум бир босқисчида унда ҳаёт вужудга келган. Ҳаёт бу моддий жисм ҳаракатининг энг юқори шаклидир. Ҳаётнинг вужудга келиши-бу географик қобик ривожланишининг қонуний натижасидир. Тирик мавжудодларнинг фаолияти эса Ер юзаси табиатини сифат жиҳатдан ўзгаришига олиб келди.

5. Географик қобикнинг шаклланиши ва ривожланишида фазовий омилларнинг аҳамияти ҳам улкандир. Фазовий омилларга қуйидагилар киради: Ернинг оғирлиги, Ердан Қуёшгача бўлган масофа, Ернинг ўз ўқи ва Қуёш атрофида айланиш тезлиги, магнитосферанинг мавжудлиги. Магнитосферанинг мавжудлиги Ер учун қўлай термодинамик шароитни келтириб чиқаради. Фақат Ердагина жуда мураккаб моддий тизмининг вужудга келиши учун қўлай шароит вужудга келган.

6. Географик қобик мустақил ривожланиш қобилиятига эга. Атмосферанинг, океаннинг, музликларнинг таркиби ва оғирлиги, Ер юзасида қуруқлик ва сувликнинг тақсимланиши, турли хил рельеф шакллариининг жойланиши ва қиёфаси жуда катта аҳамиятга эга. Чунки улар мустақил ўлчамларга эга. Ер юзаси қандай табиий офатлар натижасида табиат ўзгармасин маълум вақт ўтиши билан аста-секин қайта тикланади. Масалан, тўртламчи даврдаги муз босиш даврларида Шимолий Америка ва Евросиёнинг шимолий ҳудудларида табиат комплекслари тамоман нобуд бўлган. Аммо муз қайтгандан кейин мазкўр жойлардаги ўрмон, ўрмонтундра ва тундра ландшафтлари қайтадан тикланган.

Географик қобик ривожланишининг энг юқори босқичида табиий ҳудудий ва табиий аквал мажмуалар вужудга келган.

Замонавий ландшафтшунослик – бу табиий географик комплексларни ҳудудий бирликлари, уларнинг энг кичик таксономик бирликларини ўрганувчи фан бўлиб, унинг таркибида антропоген ландшафтшунослик ҳам ўрганилади. Антропоген ландшафтшунослик асосчиларидан бири Ф.Мильков антропоген ландшафтларни инсон фаолияти натижасида ўзгарган табиий ландшафтлар деб, қуйидаги қисмларга ажратади: кам ўзгарган, ўртача ўзгарган, кучли ўзгарган, бузилган ландшафтлар. Бугунги кунда

И.Ҳ.Абдуллаев антропоген ландшафтларни ўзининг қуйидаги типларга ажратади: селитеб, саноат, агро, биллегератив, гидротехноген, йўл ландшафтларига ажратади.

Назорат саволлари

1. Географик қобик ва унинг ўзига хос хусусиятларини айтиб беринг.
2. География фанининг назарий муаммоларини изоҳлаб беринг.
3. Антропоген ландшафтшуносликни ўқитиш масалаларини айтиб берин.

Адабиётлар рўйхати

1. Абдуллаев И.Х. Биогеография асослари. Маърузалар матни. ТДПУ, 2012.
2. Зокиров Ш.С, Тошев Ҳ. Ландшафтшунослик. – Т.: 2013
3. Назаров И.К. Географиянинг асосий муаммолари. “Мухаррир”, Т -: 2013.

3-мавзу. Ўзгарувчан иқлим шароитида табиатдаги ҳодиса ва жараёнларнинг табиий географик жиҳатлари. Биогеография ва биологик ҳилма-ҳиллик

Режа:

1. Ўзгарувчан иқлим шароитини юзага келтирувчи омиллар.
2. Табиатдаги ҳодиса ва жараёнларнинг ўзгарувчан иқлим шароитидаги хусусиятлари.
3. Ўзгарувчан иқлим шароитида табиатдаги ҳодиса ва жараёнларнинг табиий географик жиҳатлари.
4. Ушбу мавзу юзасидан мустақил ишлар бажариш.

Таянч тушунчалар: иқлим, геозкологик шароит, Озон муаммоси, чўлланиш, сувларнинг трансчегаравий тақсимоти, ГИС, компьютер, интернет, башоратлаш, технология.

XXI асрга келиб, фан ва технологиялар тараққиёти мисли кўрилмаган даражага етди. Янги инновацион ғоялар, илмий-техникавий кашфиётларнинг кўплиги, уларни ҳаётга тадбиқ этишнинг яшин тезлигида амалга оширилаётгани бугунги куннинг оддий ҳақиқатига айланиб бормоқда. Илгари янги бир илмий ёҳуд технологик ғоянинг фикр босқичидан амалиётда кўлланиш даражасига етиши учун ярим аср ёки ҳеч бўлмаганда бир неча ўн йил керак бўлар эди ва инсоннинг дунёқарашидаги, маънавиятидаги, ақлий тафаккўридаги ўзгаришлар мароми шунга мос бўлар эди. Бугун эса сўнгги техник ускуналар ёрдамида ўнлаб сайёраларнинг кашф этилаётгани, сунъий йўлдош алоқаси туфайли овоз ва тасвир Ер кўррасининг ҳоҳлаган нуқтасига ўша вақтнинг ўзида етказиб берилаётгани, заррадек хотира чипига бутун дунё тарихи жо қилиниши мумкинлиги, ҳайвон ва инсон геномларининг “ўқилаётгани” инсон тафаккўрида, дунёқарашида кескин ва шиддатли ўзгаришларни тақозо қилмоқда.

Шу билан бирга, янги имкониятлар, янги техника, технология ва воситалар, антропоген таъзиқлар Ер шари табиатини тубдан ўзгартирмоқда ва бу эса турли глобал оқибатларда, геозкологик шароитларни ўзгаришида яққол намоён бўлмоқда. “Атмосфера, сувлар ифлосланиши, Озон муаммоси, иссиқхона эффекти, ишқорли ёмғирлар, смог жараёнлари” шулар жумласидандир. Ушбу жараёнлар таъсири бизнинг диёримизда ҳам ўз аксини топмоқда.

Шу маънода бугунги кунда Ўзбекистон ҳудудида ҳам глобал ўзгаришларнинг таъсири остида Орол муаммоси, чўлланиш, сувларнинг трансчегаравий тақсимотидаги муаммолар, тоғ ва тоғ олди водийлари, текислик ва чўл минтақаларидаги ўзгаришлар тезлиги кескинлашиб бормоқда. Бу борада Ўзбекистон ҳудудидаги энг катта ўзгаришлар таъсирига учраган Оролбўйи табиий географик ўлкаси, Мирзачўл табиий географик районлари ҳам ўзига ҳос геозкологик муаммоларга эга эканлиги ва уларни

ўрганиш, таҳлил қилиш ва келажagini башоратлаш муҳим илмий ва амалий аҳамиятга эга бўдган долзарб масалалардан ҳисобланади.

Ушбу муаммоларни ўрганишда, таҳлил этишда, ечимини топишда замонавий технологиялар имкониятларидан: ГИС, компьютер, интернет, турли ахборотлардан фойдаланиб, миллий кадриятларни ҳисобга олган ҳолда, илмий-техник тараққиёт имкониятларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Шу масалалар ечимига қаратилга географик фанлар ва технология янгиликлари билан боғлиқ ҳолда, ўзгарувчан иқлим шароитида табиий географик районларнинг геоэкологик шароитини баҳолаш ва башоратлашда янги инновацион ғоя ва технологияларни тадбиқ этишга бағишланган. Уларни таълим жараёнида ёритилиб бериши бугунги кунда ўзгарувчан иқлим шароитида табиатдаги ҳодиса ва жараёнларнинг табиий географик жиҳатлари очиқ бериш долзарб географик таълимий масалалардан ҳисобланади.

География фани ва таълимида технологиялар тараққиётининг мамлакат табиий экологик шароитларини яхшилашга, хусусан, Орол табиий географик районининг геоэкологик шароитини баҳолаш ва башоратлашда илмий-иждодий изланишлар тадқиқ қилинади. “География ва уни ўқитиш методикаси” кафедраси илмий жамоасида янги инновацион гуруҳ ташкил этилиб, унда ўзгарувчан иқлим шароитида Мирзачўл табиий географик районининг геоэкологик шароитини баҳолаш ва башоратлашда янги инновацион ғоя ва технологияларни тадбиқ қилиш асосий мақсад қилиб келинган ва бу ҳақида экология ва табиатни муҳофаза қилиш, геоэкология ва бошқа ўқув кўрсларида маълумотлар бериб борилади. . Ушбу ишларни бажарилишида ёш илмга чанқоқ магистрлар ва олимларни жалб этиш масаласи ҳам бажарилмоқда.

Назорат саволлари

1. Ўзгарувчан иқлим шароитини юзага келтирувчи омилларни санаб беринг.
2. Табиатдаги ҳодиса ва жараёнларнинг ўзгарувчан иқлим шароитидаги хусусиятларини айтиб беринг.
3. Ўзгарувчан иқлим шароитида табиатдаги ҳодиса ва жараёнларнинг табиий географик жиҳатларини изоҳлаб беринг.

Адабиётлар рўйхати

1. Абдуллаев И.Х. Биогеография асослари. Маърузалар матни. ТДПУ, 2012.
2. Зокиров Ш.С, Тошев Ҳ. Ландшафтшунослик. – Т.: 2013
3. Назаров И.К. Географиянинг асосий муаммолари. “Мухаррир”, Т - .: 2013.
4. Низомов А., Алимқўлов Н.Р., Тилляҳоджаева З. Табиий географик жараёнлар. – Т.: 2015.

4-мавзу. Биогеография ва биологик хилма-хиллик.

Режа:

1. Биогеография фанининг мазмуни, фанлар билан боғлиқлиги.
2. Биологик хилма-хилликни сақлаш бўйича олиб борилаётган давлат сиёсати.
3. Биогеография фанини ўқитишнинг ўзига ҳос жиҳатлари.

Таянч тушунчалар: биогеография, палеонтология, тирик организмлар, тарқалиш қонуниятлари, экологик биогеография, биосфера, ареаллар, регион, океан, флора, фаунаси

Биогеография фанининг фанлар тизимида тутган ўрни. Унинг мазмуни, асосий назарий муаммолари. Биогеографияда биологик хилма-хилликнинг талқин қилиниши.

Ер шари юзасида ва турли хил муҳитларда тирик организмлар кенг тарқалган. Ҳайвонларни географик тарқалишини урганадиган фан зоогеография дейилади.

Зоогеография ҳайвонларнинг тарқалишини ҳозирги замонда ва утган замондагисини урганади.

А) Унда тарқалишнинг фактори ва қонуниятлари.

Б) Ҳайвонот оламини географик гуруҳларини келиб чиқиши йуллари ва ривожланишини урганади.

Биогеография фанини ривожланишида купгина Феилез академияси сессиялари, Павловнинг физиологик қонуниятлари, ҳамда назария билан амалиётнинг бирлигини аҳамияти катта.

Зоогеография фанини асосий вазифаси фақат ҳайвон тарқалишини қонуниятлари эмас, балки ҳайвон тарқалишини маълум бир йуналишда ўзгартириш назариясини ишлаб чиқишдир. Ҳозирда зоогеографияни асосий масаласи табиатни инсон эҳтиёжига қараб ўзгартириш.

Биогеография бўйича ишлар албатта комплекс равишда олиб борилади. Урмончилар, дала ишчилари, тупрокшунослар, мелиораторлар биргаликда ишлаб, фаунист фақат кейинги ўзгаришларни инобатга олмасдан, ҳайвонларни қупайиши, зарарлисини қамайишини, акклиматизациясини тадбирларини ишлаб чиқиши керак. Фаунист янги фаунистик гуруҳлар пайдо бўлишига имконият яратиши керак.

Зоогеография бошқа фанлар билан узвий алоқада бўлади ва бошқа фанларнинг маълумот ва хулосаларидан фойдаланиб бойитади.

1. Биогеография география билан биология уртасидаги чегара фан бўлиб, физик, географик ва зоологик билимларга эга бўлиши керак.

2. Геология. Ҳайвонларнинг тарқалишини геологик билимларсиз тушиниш кийин. Ҳусусан қуруқлик ва денгиз бўлинишини. Шу билан бирга зоогеография геология фанини бойитади.

3. Полеонтология - ҳозирги замон фаунасини тарихини урганиш, қазилма фауналарини урганиш улар билан тула танишишга боғлиқ, чунки музликлар фаунаси даври ҳозирги даврни синчиклаб урганишга асос бўлади.

4. Эволюцион таълимот - билиш ҳам зоогеография билан алоқада бўлиб, биогеография мазмунини бойтади. Эволюцион таълимотга асосланиб фаунага ривожланаётган қисмдай қаралмоқда. Шу билан бирга турлар келиб чиқишини тасдиқловчи маълумотларни зоогеография - эволюцион таълимотга берди.

Биогеография фанининг ривожланиши тарихи

Бошқа фанлар сингари биогеография фани ҳам бирдан пайдо бўлмаган ва узини ривожланиш тарихига эга. Биогеография нисбатан анча ёш фан. У тахминан 17 асрда бошланган. Биогеография ривожланишида бир неча босқичлар мавжуд ва уларда у турлича аталган (ўсимликлар географияси, ҳайвонот олами географияси, зоогеография, ва бошқ.).

1-ДАВР. Бу инжил буйича дунё пайдо бўлиши билан ҳарактерланади. Бунинг асослашда швед систематиги Карл Линнейдир хизматлари катта. Унинг фикрича ҳудо узи ўсимлик ва ҳайвонларни, орол ва тоғларни яратиб, унинг қояларида ва кенгликларида ҳамма климатик зоналарни учратиш мумкин. Поляр (қорлик)дан то тропик зонагача.

Иккинчи реакцион идеалга Жорж Кувье эди. Унинг фикрича, организмларнинг тарқалиши доимий табиат инжикликларига боғлиқ бўлиб, бу ҳолат Ҳалокатлар назарияси дейилади. Ушбу назарияни (катастроф ва катаклизм) француз табиатшуноси Бюффон қўллаб-қувватлади. Бундай ҳалокатлар чексиз бўлмай 7 марта бўлган.

Ўсимлик ва ҳайвонлар 3-сида пайдо бўлган. 4-сида қуруқлик ҳайвонлари пайдо бўлган. 5-Америка билан Европа алоқада бўлган. 6- Совуқ тушиши муносабати билан ҳайвонлар экваторга тарқалган ва 7-сида одам пайдо бўлган.

2-ЎТИШ ДАВРИ. 18 аср охири - 19 аср бошида олимлар ҳалокатлар назариясидан кечдилар. Бунинг бошловчиси инглиз Чарлз Ляйелл. Унинг фикрича, органик дунёда ўзгаришлар катастроф оқибати эмас, улар аста-секин вужудга келган.

3-ДАРВИН ДАВРИ. Бу давр 1859 й. Ч.Дарвинни «Турлар келиб чиқиши» асари билан ҳарактерланади ва зоогеография ривожланишида катта роль ўйнайди.

Дарвин биринчи бўлиб ўсимлик ва ҳайвонларни янги жойларга тасодифан, шамол билан, қушлар, сув оқими билан тарқалишини аниқлади.

4-ДАВР. Дарвиндан кейинги давр бўлиб, зоогеография ривожланишига катта таъсир кўрсатади. СКЛЭТЭР (1875) томонидан қушлар оиласи, туркум, турларини пухталик билан урганиб табиий зоогеография областларни тузди ва қуруқлик зоогеография областларига бўлди: 1.Палеарктик. 2.Эфиопия. 3.Ҳинд-Малай. 4.Неоарктик. 5.Неотропик. 6.Австралик. 7.Пацифик (тинч океан ороллари).

Ушбу областларни оммалаштиришда инглиз зоогеографи Альфред Руссель Уоллес муҳим роль ўйнади. Унинг зоогеографияси генетик бўлиб, экологик факторларга кам эътибор берган. Бу унинг асосий камчилиги эди.

Биогеографик билимлар ишлаб чиқишда рус олимларининг мавқеи катта. Табиатни ўрганишга асос солган инсон Петр-1 ҳисобланади. Унинг ташаббуси билан бир неча экспедициялар ташкил этилган.

1. Буюк шимолий экспедиция.

2. Машхур академик экспедиция.

Бу экспедицияларда Штелин, Стеллер, Праженкилов, Петр Симон Паллас, К.М.Бэр ва А.Ф.Мидделдорф бош ролларни ўйнаганлар.

Академик К.Бэр (1792-1879) ҳайвонларни экологик шароитда тарқалишини урганган бўлса, Мидделдорф Шимолий ва Шарқий Сибир ҳайвонларини тарқалишини урганган.

Марказий Осиё, Туркистон ва Уссурия улқаси фаунасини урганишда Николай Миҳайлович Прежевальский (1839-1888) ҳизмати катта.

Н.А.Северцев рус зоогеографиясини асосчиси ҳисобланади. У фаунист-эколог сифатида Воронеж губерниясида иш бошлаган.

Шу олим Ўрта Осиё ҳайвонот дунёсини ўрганди. У айниқса Ўрта Осиёда вертикал ва горизонтал тарқалишини урганди ва фаунасини келиб чиқишини тарихига тушинтириш берди. Северцев Уэллен Варамага қарши зоогеографик бўлиниш асосига тарихий маълумот билан бирга физик географик шароитни киритди.

19 аср охири ва 20 аср бошининг энг истеъдодли зоогеографлари М.А.Мейзбер ва П.П. Сушкиндир.

Уларни классик маълумоти, «Россия қушлари» 1892; Туркистон улқаси Орнитологияси бўлиб, уларда ҳозирги замон геологик маълумотлари келтирилган.

Саушкин фақат назариячи бўлмай, у дала текширувчиси ҳамдир. У узининг маълумотларига асосланиб қупгина фауна узвий алоқаси масаласини ечиб берди.

Зоогеография асосида экологик принцип ётади.

Палеоарктик область зоналарга бўлади: Тундра, тайга, утувчи зона, чул зонаси, зоологиянинг экологик йуналиши. Географиянинг янги йуналиши, ер ҳақидаги фан, ландшафт тугрисидаги фан зоогеографияда уз аксини топди.

Биогеография фани МДУ йигирманчи асрнинг 80-йилларида г.ф.д., профессор А.Г.Воронов томонидан ўқитилган. Ўзбекистонда биогеография фани ЎзМУ да г.ф.н. А.Ҳасанов, г.ф.н. Ҳ.Турсунов, И.Ҳ.Абдуллаев томонидан 80-90 йилларда ривожлантирилган. Бугунги кунда география йўналишларида биогеография фани ТДПУ, СамДУ, НДУ ва бошқа қатор олий ўқув юрларида асосий фан сифатида киритилган.

«Биогеография» фани табиатдаги энг асосий компонентлардан бири бўлмиш тирик организмларни ўрганишга бағишланади. Бу фанни ўрганишда талабалар ер юзидаги тирик организмларнинг географик тарқалиш қонуниятларини, бунинг асосий сабаблари ва қоидалари билан яқиндан танишиб чиқадилар. Курс давомида тирик организмларнинг тарихий ва экологик омиллар таъсири натижасида ер юзида ва океанларда организмларнинг тарқалиши ҳамда жамоа шаклида ривожланиши ўрганиладию замонавий географик билимларнинг олинишида талабалар

экологик таълим-тарбияга алоҳида эътибор берилишини назарга олган ҳолда, ушбу курсда экологик омилларни организмларнинг Ер юзидаги ҳаёти ва тарқалиш қонуниятларига таъсири кенг кўрсатилган. Талабалар мактабда ботаника ва зоология дарсларида олган билимлари, биогеография курсидаги асосий тушунча ва қонуниятларни ўрганиш учун етарлидир. Бу борада талабалар айниқса «Умумий биология» фанидан олган билимларига таянсалар, биогеография фанини мукамал эгаллашларида айти муддао деб ўйлаймиз.

Биогеография курсида талабалар Ер юзининг флористик ва фаунистик географияси, ўсимлик ва ҳайвонот оламининг жамоалар географияси ҳақида батафсил маълумотлар билан танишиб чиқиш имкониятига эга бўладилар. Курснинг асосий мақсадларидан бири-бу Ер юзидаги органик дунёнинг яхлитлигини, ўсимлик олами ва ҳайвонот дунёсининг ўзаро боғлиқлигини, уларнинг табиий географик шароитлар билан ва айниқса инсон таъсири остида ўзгариб боришини узвий боғлиқлигини кўрсатишдир.

1. Биогеография Ер юзида тирик организмларнинг географияси ва географик тарқалиш қонуниятларини ўрганадиган фандир. Фанни ўрганишда куйидаги бўлимлар тавсия қилинади:

2. Биогеография фани ва умумий биогеографик тушунчалар
3. Экологик биогеография
4. Биосфера ҳақида тушунча
5. Ареаллар ҳақида тушунча
6. Ер шарининг флористик ва фаунистик регионлари
7. Дунё океани флора ва фаунаси

Назорат саволлари

1. Биогеография фанининг мазмуни, фанлар билан боғлиқлигини айтиб изоҳлаб беринг.
2. Биологик хилма-хилликни сақлаш бўйича олиб борилаётган давлат сиёсатини айтиб беринг.
3. Биогеография фанини ўқитишнинг ўзига ҳос жиҳатларини санаб беринг.
4. Экологик биогеография мазмунини айтиб беринг.
5. Биосферани тузилишини изоҳлаб беринг.
6. Ер шарининг флористик ва фаунистик регионларини изоҳлаб беринг.

Адабиётлар рўйхати

1. Абдуллаев И.Х. Биогеография асослари. Маърузалар матни. ТДПУ, 2012.
2. Зокиров Ш.С, Тошев Ҳ. Ландшафтшунослик. – Т.: 2013
3. Назаров И.К. Географиянинг асосий муаммолари. “Мухаррир”, Т -: 2013.
4. Низомов А., Алимқўлов Н.Р., Тилляходжаева З. Табиий географик жараёнлар. – Т.: 2015

5-мавзу. Иқтисодий ва ижтимоий географиядаги муаммолар, районлаштириш масалалари. Демография ва геоэкология.

Режа:

1. Иқтисодий ва ижтимоий география фанининг назарий муаммолари.
2. Иқтисодий географияда районлаштириш масалалари.
3. Демография ва геоэкология фанлари асосий муаммоларининг назарий талқини.

Таянч тушунчалар: иқтисодий ва ижтимоий география, демография, геоэкология, ишлаб чиқариш кучлари, иқтисодий район.

Географик фанлар тизимида табиий ва иқтисодий йўналишлар ажратилади. Улар орасида иқтисодий география ўз хусусиятлари билан ажралиб туради. Иқтисодий ва ижтимоий география турли мамлакат ва районларда ишлаб чиқариш кучларини жойлашув хусусиятлари ҳамда ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаларининг шаклланиш қонуниятларини ўрганadi. Таркибий жиҳатдан қуйидаги фанлардан ташкил топади:

- I. Иқтисодий география (саноат географияси, қишлоқ хўжалиги географияси, транспорт географияси ва б.)
- II. Ижтимоий-иқтисодий география (аҳоли географияси, шаҳарлар географияси, қишлоқ жойлар географияси ва б.)
- III. Ижтимоий география (рекреация ва туризм географияси, тиббиёт географияси, динлар географияси ва б.)
- IV. Тарихий география
- V. Сиёсий ва ҳарбий география.

Фаннинг тўрт асосий таянч тушунчаси мавжуд – ҳудудий меҳнат тақсимои, районлаштириш, ҳудудий мажмуалар, иқтисодий географик ўрин. Улар орасида иқтисодий районлаштириш фаннинг бирламчи тушунчаси ҳисобланади.

Иқтисодий район – табиий ва иқтисодий шароитлари бир ҳил ва ҳалқ хўжалиги тарихан таркиб топган, ихтисослашган ишлаб чиқаришга эга бўлган ҳудуд.

Турли олимлар район ҳосил бўлиш жараёнининг асосий шартларини турли кўринишда баҳолайдилар. Масалан:

- **В.М.Четыркин:** 1) маълум ҳудудга ҳос бўлган хўжалик юритиш шакли; 2) ўзаро боғланган табиий ва иқтисодий шароит.
- **П.М. Алампиёв:** 1) ҳудудий меҳнат тақсимои (ихтисослашув, иқтисодий марказларга тортишув); 2) район хўжалигининг режали, мажмуавий ривожлантирилиши.
- **И.И.Белоусов:** 1) район ичида хўжалик юритиш жараёнларининг самарали комбинацияси; 2) рационал меҳнат тақсимои.
- **А.Солиёв:** 1) район ҳосил қилувчи марказ; 2) район ҳосил қилувчи ихтисослашган иқтисодиёт тармоғи.

Шу билан бирга район ҳосил қилувчи омиллар ҳам турли олимлар томонидан турлича талқин қилинади:

А.Солиев ҳудудий меҳнат тақсимоти ва ҳудудий ихтисослашувни; бозорга мўлжалланган товар маҳсулот ишлаб чиқариш, бозор маконининг шаклланганлигини; район ҳосил қилувчи ва уни ташкил этувчи марказ ёки марказларнинг мавжудлигини; табиий шароит ва қазилма бойликлар, уларнинг ҳудудий бирикмаларини; транспорт тўрининг ривожланганлигини; аҳоли ва меҳнат ресурсларини; иқтисодий географик ўринни; минтақавий инфратузилма ва инвестиция муҳитининг шаклланганлиги ва бошқаларни асосий ўринга қўйса, М.Голубчик Ишлаб чиқариш муносабатларини; ҳудудий меҳнат тақсимотини; моддий техник базани; табиий шароит ва ресурсларни; меҳнат ресурслари ва уларнинг меҳнат кўникмаларини; ҳуқуқий бошқарув шакллари (ҳудудий-маъмурий бўлиниш) асосий омил сифатида кўрсатади.

Иқтисодий районлар ўзига ҳос тармоқ ва ҳудудий тизимга эга. Район хўжалигининг тармоқ тизими иқтисодиётнинг турли соҳаларининг ўзаро боғлиқлиги ва унинг районлараор (ҳалқаро) меҳнат тақсимотидаги ўрни асосида аниқланади. Иқтисодий район доирасидаги қуйидаги ишлаб чиқариш тармоқлари ва соҳаларининг ўзаро боғлиқлигида намоён бўлади:

➤ Асосий – ҳудудий меҳнат тақсимотида катта аҳамиятга эга бўлган районнинг ишлаб чиқариш ихтисослигини шакллантирувчи тармоқлар. Улар нафақат ички, балки ташқи истеъмолни ҳам таъминлаб беради.

➤ Базавий – барча соҳаларни ҳом ашё ва ёқилғи билан таъминловчи тармоқлар. Бўлар ёқилғи-энергетика мажмуаси тармоқлари, металлургия, кимё ва ўрмон саноатлари. Агар ушбу тармоқлар бошқа районларга ёқилғи ва ҳом ашё етказиб берса, бунда ушбу гуруҳ асосий гуруҳга айланади.

➤ Йўлдош – ишлаб чиқаришда ҳом ашё ва ёқилғи ҳамда уларнинг қолдиқларидан биргаликда фойдаланадиган тармоқлар. Улар районнинг мажмуавий тарзда ривожланишини таъминлайди. Ички истеъмолни таъминлаши билан бирга ташқарига ҳам маҳсулот чиқаради.

➤ Қўшимча – ихтисослашув тармоқларидан бири бўлган, бошқа районларга ўз маҳсулотлари чиқарувчи, лекин асосий ва йўлдош ишлаб чиқариш тармоқлари билан боғлиқ бўлмаган соҳалар.

➤ Ички – асосан ички истеъмол учун маҳсулот ишлаб чиқарувчи ҳамда район аҳолисининг ҳаёт тарзининг қўлайлашувига таъсир кўрсатувчи тармоқлар. Бўларга енгил ва озиқ-овқат саноатининг кўплаб тармоқлари киради.

➤ Ҳизмат кўрсатувчи (инфратизим) – районнинг барча тармоқларини электроэнергия, иссиқлик, сув, умумий таъмирлаш ишлари, маҳсулотларни сақлаш учун омборхоналар билан таъминлайдиган соҳалар.

Иқтисодий район ўзига ҳос мажмуа ва ҳудудий тизимни ташкил этади. Албатта, бу ерда район, комплекс ва тизим тушунчалари айнан бир мазмунга эга эмас, аммо уларнинг бир-бирларига яқинлигини ҳам инкор

этиш ноўриндир. Ҳар қандай иқтисодий район комплекс, ҳудудий мажмуа принципига асосланади. Бу комплекслик, энг аввало, уларнинг ўзаро мувофиқлашган ҳолда мутаносиб ривожланишида ўз ифодасини топади.

1) район ҳосил қилувчи ихтисослашган, яъни бозор аҳамиятига эга бўлган тармоқ ва тармоқлар;

2) биринчи гуруҳ билан боғлиқ ва уларни тўлдирувчи ёрдамчи, иккинчи даражали тармоқлар;

3) кундалик эҳтиёжларга қаратилган маҳаллий бозорни тўйинтирувчи тармоқлар.

Назорат саволлари

1. Иқтисодий ва ижтимоий география фанининг назарий муаммоларини айтиб беринг.

2. Иқтисодий географияда районлаштириш масалаларини изоҳлаб беринг.

3. Демография ва геоэкология фанлари асосий муаммоларининг назарий талқинини айтиб беринг.

Адабиётлар рўйхати

1. Исломов И. Марказий Осиё иқтисодий ва ижтимоий географияси. Силабус. ТДПУ, 2014.

2. Назаров И.К. Географиянинг асосий муаммолари. “Мухаррир”, Т -: 2013.

3. Солиев А. Ўзбекистон географияси. – Т.: 2014.

4. Солиев А. Иқтисодий география: назария, методика ва амалиёт. – Т.: 2013.

6-мавзу. Географияда терминалогия муаммолари.

Режа:

1. Географик терминларнинг илмий таҳлили.
2. Геотопонимика асослари.
3. Географик муҳит ва этногеография.

Таянч тушунчалар: географик ном, топонимика, мамлакатлар, шаҳарлар, қишлоқлар, табиий географик объектлар, ороним, гидроним, потамоним, пелагоним, ойконим, топотермин, транскрипция, этногеография, қабила

Географик номлар, айниқса уларнинг маънавий аҳамиятига қизиқиш қадимги юнонларда пайдо бўлган. Топонимик кичик мақолалар Геродотнинг "Тарих", Страбоннинг "География", Диодор Сицилийскийнинг "Библиотека" ва бошқа юнон олимларини асарларида учратилади. Географик номлар қадимги рус салномаларида "Слова о полку Игореве", "Книга Большому чертежу" ва бошқаларда ҳам учрайди. Бўларда фақатгина географик номлар келтирилмасдан балки уларнинг келиб чиқишини аниқлашга ҳам интилишлар бўлган.

Туркистон худудида ўрта асрларда яшаб ижод қилган олимлар (Абу Райҳон Беруний, Маҳмуд Қашғорий, Бобур ва бошқалар) асарларида топонимикани муҳим муаммолари таҳлил қилинган. Масалан, Абу Райҳон Беруний тўққизинчи асрдаёқ бирон худудни бошқа тилда сўзлашувчи халқ, қабила босиб олса номлар тез ўзгаради. Уларнинг нутқ азолари номларни нотўғри талаффуз қилади ва шу ҳолда ўз тилига ўтказди, бу юнонларда кўпроқ кузатилган. Улар сўзни дастлабки маъносини олишади, бироқ номлар ўзгаришларга дучор бўлади. Шундай йўл билан юнонлар ва араблар турк тилидаги кўпгина географик номларни бузиб ёзганлар.

Ўрта асрларда ижод қилган Маҳмуд Қашғорий топонимика ривожига катта ҳисса қўшган. Бу олим "Девону луғотит турк" номли асар ёзиб қолдирган. Қозирги замон кўп олимларнинг фикрича, бу асар жой номлари луғати десак бўлади. Маҳмуд Қашғорий ўз асарига бир харита илова қилган, унда 200 га яқин географик номлар (мамлакатлар, шаҳарлар, қишлоқлар, табиий географик объектлар) келтирилиб, уларга географик ва этимологик изоҳлар берган. У турк тили гуруҳига кирувчи деярли ҳамма тилларни ўрганган.

Заҳриддин Бобур ўзининг "Бобурнома" асарида географик номларга катта этибор қаратган. Бу асарда жуда кўп географик номлар учратилади ва уларга изоҳлар берилади.

Географик номларга рус олимлари ҳам катта этибор беришган. Бўлардан В.Н.Татишев, А.Х. Востаков, В.И. Даль, Н.П.Борсов, Н.И.Березин, В.Г.Т. Симёнов - Тянь-Шанский, Н.И.Надеждин ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Россияда топонимикани ривожланишида Н.И.Надеждиннинг роли айниқса катта бўлган. Унинг фикрича тарихни биринчи бети географик ландкарта бўлиши керак, ландкартани ўрганиш тарихни

ўрганишдан бошланмоғи зарур. Шундай қилиб Надеждаин топонимик тадқиқотларда биринчи бўлиб ҳариташунослик услубларни қўллаш масаласини кўғариб чиқади. У топонимларни ўрганишда шошқалоқяикка қарши чиқади. Унинг ёзишича, сўз бизнинг ихтиёримизда, у химоясиз ундан ҳар қандай маънони чиқариш мумкин. Унинг фикрича тарихни ўрганиш географик ҳариталарни таҳлил қилиш билан бошланиш керак. Надеждин Топонимика- бу Ер тили деган иборани биринчи бўлиб айтган.

XIX асрнинг охирилардан бошлаб топонимикага қизиқиш кучайади. Географик номларни ўрганиш учун жамиятлар тузилади. Масалан, АҚШ да 1890 йилда географик номлар Бюроси, 1923 йилда эса топонимик жамият ташкил қилинган. Россия география жамияти қошида географик терминларни ўрганиш учун махсус комиссия ташкил қилинган. 1904 йилда Россия география жамияти қошида ҳариташунослик комиссияси ташкил қилиниб, унда географик номларни транскрипциясини ишлаб чиқувчи кичик комиссия ташкил қилинган. Комиссия 400 дан ортиқ географик терминлардан луғат тузади, луғат тузишда Надеждин, Даль ва бошқалар қаташади.

XX асрнинг 40 йилларидан бошлаб топонимика фани тез ривожлана бошлайди. Бу даврдан бошлаб топонимиканинг назарий муаммоларига ҳам катта этибор берилмошлайди. Э.М. Мурзаев, В.А. Никонов, А.И. Попов, В.А. Жучкевич, Ҳ.Ҳ. Ҳасанов, Е.Н. Поспелов, С. Қораев, А.В. Суперанская, О. Мўминов, Ф. Гуломов ва бошқалар топонимика фанининг ривожига катта ҳисса қўшдилар ва қўшмоқдалар.

Географик номлар қандай объектларнинг номлари эканлигига қараб қуйдаги гуруҳларга бўлинади.

1. Топоним-лотинча toros-ер, жой, номо-исм ном сўзларидан ясалган бўлиб жой номи демакдир. Ер юзидаги барча географик объектларнинг Юкеанлар, денгизлар, қишлоқлар ва бошқаларнинг атоқли отлари. "Ҳар қандай топоним бирон маънони англатади.

2. Топонимия-маълум ҳудуддаги жой номлари йигандиси.

3. Ороним-рельефнинг бурма шакллари-тоғ, тепалик, ясситоғлик, чўққи ва бошқаларнинг номлари.

4. Гидроним- умуман сувликлар номи. Айрим типлари:

а) Потамоним-дарё, сой, ариқ ва каналларнинг номи

б) Лимноним-кул, бўлоқ, ҳавуз ва кудукларнинг номи.

в) Пелагоним-окш, денгиз ва қўлтиқларнинг номи

5. Ойконим-аҳоли яшайдиган жойларнинг (қишлоқ, шаҳар номи).

6. Спелеоним-ғорлар ва ер ости бўшилиқлари номи.

7. Топотермин-жой номларини ҳосил қилувчи турдош отлар.

8. Топоформант-таркибида кўпроқ учрайдиган қўшимчалар, суффикслар, терминлар.

9. Транскрипция-номларнинг тўғри ёзилиши.

10. Горонимлар-шаҳарлардаги кўчалар номлари.

11. Агоронимлар-шаҳардаги боғлар, хиёбонлар номи.

12. Ҳороним-катта ҳудудлар (давлатлар, вилоятлар ва бошқалар) номи.

13. Калька- номлар айнан таржима қилинган, маъноси бир бўлсада икки тилда икки хил аталадиган номлар. Қорасув-Сиоб, Қизилсув-Сурхоб.

14. Антропонимлар- кишилар номи, лақаби, фамилияларидан келиб чиққан номлар.

15. Этнонимлар-ҳалқ, қабила, уруғлар номидан келиб чиққан географик номлар.

Кўпчилик топонимика соҳасида ишлаётган олимлар топонимларни йирик ёки майда номлари эканлигага қараб қуйдагиларга ажратадилар:

1. Микротопонимлар бу омонат расмийлаштирилмаган кичик географик объектларнинг атоқли отлари.

Микротопонимлар учун омонатлик, ўзгарувчинлик, ҳаракатчанлик ҳосдур. Микротопонимлар фақат географик тушунча эмас, маънавий тушунча ҳамдир. Микротопонимлар одатда оғзаки нутқда қўлланилади, камдан кам ёзув маълумотларида ишлатилади. Тилнинг ўзгариши билан микротопонимлар ҳам ўзгаради. Уларнинг кўпчилиги йўқолиб кетиши ҳам мумкин. Микротопонимлар кўп вақтда маълум ҳудудда яшовчилар ичида учратилади. Микротопонимларни яқка шахс яратиши мумкин.

Микротопонимлар иккига бўлинади:

1. Табиий тўқилган микротопонимлар. Бўлар бирон халқ, қабила маълум ҳудудда узоқ вақт яшаса келиб чиқади.

2. Суний яратилган микротопонимлар, яъни суний яратилган микрообъектлар. Масалан: ҳаёбонлар, боғлар. Бўларга кўпинча яратилиш жараёнида ном берилади.

Микротопонимлар бир тилда сўзлашувчи маълум халқнинг ижодий маҳсулидир. Маълум ҳудудда халқ ва тилнинг ўзгариши микротопонимларнинг ўзгаришига олиб келади.

Микротопонимларнинг сони жуда кўп лекин улар жуда кам ўрганилган. Сурхандарё вилояти Бойсун туманининг ҳудудининг ўзидагина 7 мингдан ортиқ микротопонимлар борлиги маълум.

2. Ҳақиқий топонимлар-бу ҳарита, маълумотномаларга тушган географик номлардир. Бўлар микротопонимлардан келиб чиққан, бироқ улар микротопонимлардан тез ажралиб кетади. Демак ҳақиқий топонимлар табиий ва сўний объектларнинг яқка номи. Улар объектни хусусиятини ўзида акс эттирмайди. Булар ҳар-хил халқ ва турли тиллар маҳсулидир, жуда кўп ишлатилади ва ўзи жойлашган ҳудуддан бошқа жойларда ҳам маълумдир.

3. Макротопонимлар-бу кенг ҳудудлар, катта объектлар (материклар, океанлар, тоғлар ва бошқалар)нинг атоқли отлари. Бўлар олимлар сайёҳлар томонидан берилади ва расмийлаштирилади. Масалан: Осиё, Арктика, Турон текислиги ва бошқалар.

Шуни қайд қилиш керакки, ер шаридаги кўпгина ҳудудларнинг умумийлаштирилган номлари йўқ. Макротопонимлар баъзида ерли аҳолига маълум бўлмайди, чунки улар асосан микротопонимлар ва ҳақиқий топонимлардан фойдаланадилар.

Географик муҳит ва этногеография масалалари бугунги кун география

таълимида муҳим аҳамият касб этмоқда. Чунки географик муҳитдаги жараётлар табиатдаги ҳолатларнинг ўзгаришида инсон фаолияти, унинг ҳаёти билан ҳамбарҳс боғлиқди. Милатлар, элатлар, турли кичик гуруҳлар, уларнинг географиясини ўрганиш, жойлардаги ўзгаришлар билан боғлиқлиги бугунги кунда яққол намоён бўлмоқда. Ушбу медаларларни ёритилишида этногеография фани ва уни география таълимидаги ўрни ва моҳияти ортиб бормоқда. Этногеография-(этникгеография) этнографиянинг бир қисми, жаҳон халқларининг ўзига хос жойлашишини, алоҳида ҳудудлар, этник гуруҳларнинг чегарасини, халқларнинг ривожланиши ва сонини ўрганади. Асосан этногеография ва география фанлари туташган жойида вужудга келган.

«Этногеография» бу сўз асли юнонча бўлиб, унинг маъноси «этно», яъни «халқ» ва «география» ёзиш, таърифлаш деб таржима қилинади.

Демак, бу фанни «халқни таърифлаш» ёки «халқшунослик» деб изоҳлаш мумкин. Баъзи мамлакатларда шу маънода «Этнология» атамаси билан бир қаторда «маъдани антропология» ва «халқшунослик» номлари ҳам учрайди

«Этнология - ҳар хил элат ва халқларнинг келиб чиқиши, этник тузилиши ва шаклланиши, ўзига хос моддий ва маънавий хусусиятлари, турмуш тарзи, этник табиати, характери ва ҳис-туйғуларини ўрганадиган фан соҳасидир».

Одатда этнология (этногеография) мустақил фан сифатида XIX аср ўрталарида ташкил топган, деб ҳисоблайдилар. Этногеография эса XX асрнинг 2 ярмида юзага келди. Мазкур атама ўша даврдан бошлаб анча мунтазам равишда ишлатила бошланди, дастлабки этногеографик илмий жамиятлар, махсус асарлар ва тўпламлар пайдо бўлди

Қабила- ибтидоий жамоа тузимининг сўнгги босқичига хос этник бирлик. Қабила уруғларга бўлиниши билан этник бирлик (элат)дан фарқ қилади. Қабиланинг ўзига хос тили (лаҳжаси), ҳудуди, қабила номи (этноними) бўлиши ва урф-одат, анъаналарига унинг аъзоларининг бўйсунуши билан бошқа қабиладан ажралиб туради

Халқ тушунчаси бир неча маънога эга баъзан бир тўп кишиларни халқ деса баъза бир неча элат ва миллатдан ташкил топган давлат ёки мамлакат аҳолисини халқ деб атаймиз Ўзбек мумтоз адабиётида "халқ" икки маънода- яратиш, борлиқ ёки одамлар деб тарифланади

Элат атамаси туркий ва форсий тилли аҳоли ўртасида қабила, қабила иттифоқи, давлат ёки маълум бир ҳудуд фуқароларига нисбатан "халқ" атамаси ўрнида ишлатилиб келинган, Оғзаки ва ёзма манбаларда баъзан "халқ", "эл", ўрнида ишлатилади.

Назорат саволлари

1. Географик терминларнинг илмий таҳлилини айтиб беринг.
2. Геотопонимика асосларини асослаб беринг.
3. Географик муҳит ва этногеографияни айтиб беринг.

Адабиётлар ва манбалар рўйхати

1. Абдуллаев И.Х. Экология ва табиатни муҳофаза қилиш. ЎУМ, ТДПУ, 2014.
2. Исломов И. Марказий Осиё иқтисодий ва ижтимоий географияси. Силабус. ТДПУ, 2014.
3. Нигматов А. Экологиянинг назарий асослари. – Т.: 2013
4. Низомов А. ва бошқ. Ўзбекистоннинг экотуристтик ресурслари ва йўналишлари. – Т.: 2013.

7-мавзу. Географияда картографик ёндошув ва унинг муаммолари. ГИС технологиялари.

Режа:

1. Картография фани ривожланиш хусусиятлари.
2. Картография фани муаммолари.
3. ГИС технологияларидан фойдаланишнинг ўзига хос жиҳатлари.

Таянч тушунчалар: топография, картография, карта, геодезия, ГИТ (географик информатин тизимлар), тадқиқот, воқеа, ҳодиса.

Топография ва картография асослари фани географик фанлар ичида муҳим фанлардан бири бўлиб, унда кишилик жамиятида ва инсон фаолиятида муҳим ҳисобланади. Кишилик жамиятида картанинг ўрни алоҳида бўлиб, турли географик тадқиқотлар ва ер юзасидаги воқеа-ҳодисаларнинг худудий тарқалиши картада яққол намоён бўлади. Географик карталар асосини топографик карталар ташкил қилади. Бирорта худуднинг географик картасини тузиш учун, ўша худуднинг топо плани ва картаси тузилади. Жойнинг топо картасини тузиш учун картанинг негизи ҳисобланган геодезик асос бўлиши зарур. Бу орқали ернинг шакли, катталиги ва бошқа ўлчамлари аниқланади.

Геодезия – (грекча-гео-ер, дио – ўлчаш, яъни ерни ўлчаш деган маънони билдиради) ернинг шакли ва катталигини ўлчаш, ер юзасида ҳар хил инженерлик, лойиҳалаш ишлари ва топографик карта ҳамда план олишиш учун зарур бўлган геодезик таянч пунктларини ташкил қилиш усулларини, геодезик асбобларнинг тузилишини ва у билан ишлаш йўллариини ўргатади.

Геодезия олий, қуйи ва инженерлик геодезияга бўлинади: *Олий геодезия* – ернинг шаклини, унинг ўлчамларини аниқлаш, карталар тузиш учун геодезик нуқталарни барпо этиш мақсадида катта худудларда олиб бориладиган ўлчаш ишлари ва уларни ташкил қилиш билан шуғилланади. *Қуйи геодезия* – ер юзасининг айрим бўлақларини план, карта ва профилларда чизиб тасвирлашдаги ўлчаш усулларини ва геодезик асбоблар билан ишлаш усулларини ўрганади. *Инженерлик геодезия* - инженерлик иншоатларининг ўрнини қидириб топиш, уни планда, картада ва профилда лойиҳалашда бажариладиган ишлар билан шуғилланади.

Топография – (грекча топос-жой, графо-тасвирлаш) ер юзасининг маълум бмр кичик қисмини план ёки картада тасвирлаш усулларини ўргатади. Ҳозирги вақтда топографик план олишда аэро ва космосуръатлардан фойдаланилмоқда.

Картография – табиат ва жамиятда вақт ўтиши билан ўзгарадиган воқеа ва ҳодисаларнинг тарқалишини, уларнинг ўзаро боғлиқлигини, картографик маълумотларни белги-моделлар воситасида кўргазмали равишда тасвирлаш йўллариини ўргатувчи фан ҳисобланади. Картография – қадимий фанлардан бири бўлиб, дастлаб милоднинг 2-асрида яшаган Клавдий Птоломей томонидан фанга киритилган.

Топография ва картография асослари фани тарихи ҳам бошқа фанлар катори тарихий манбалар асосида ўрганилади. Дастлабки картографик тасвирлар ибтидоий жамоа даврида пайдо бўлган. Масалан, милоддан аввалги икки мингинчи йилларда Шимолий Италиядаги тоғларда тошларга йўллар, дарёлар ва суғориладиган ерлар тасвирланганлиги маълум ва улар ҳар хил чизиқли шакллардан ташкил топган. Бундай тасвирлар қадимги Вавилония шахрининг археологик тасвирларида ҳам учрайди. Ўрта Осиё ҳақидаги дастлабки географик ва картографик маълумотлар милоддан аввалги 5-асрларда яшаган юнон алломаси Геродот томонидан ёзилган асарларда учрайди. К.Птоломей томонидан яратилган “География” китобида 27 та картадан иборат “Дунё атласи”ни яратади, бу атласда даража тўрлари ҳам тасвирланади. Юнон олими Эротосфен томонидан ер юзасидаги жойларнинг ўринлари, кенглик ва узоклик орқали аниқлаш ва градус ўлчаш йўли билан аниқ ўлчаш усуллари ишлаб чиқилган. Страбон томонидан яратилган китобларда ернинг шарсимонлиги ва уни ўлчаш усуллари тўғрисида, ўша даврларда маълум бўлган худудларнинг карталари ва уларнинг географик тасвирлари баён этилган.

Мазкўр фаннинг ривожланишига Ўрта Осиёлик бир қанча алломалар ўз хиссаларини қўшишган. Хусусан, ал-Ҳоразмий, ал-Фарғоний, беруний, М.Қошғарий, З.М.Бобур, Ҳайдар Мирзо каби алломалар шулар жумласидандир.

9-асрнинг бошларида ал-Ҳоразмий томонидан 1⁰ ёй узунлигини ўлчаш бўйича экспидециялар ўтказилган, “Дунё атласи”ни яратиш бўйича ишлар амалга оширилган. Унинг “Суръати-ал-арз” китоби “Ҳоразм географияси” номи билан машҳур бўлиб, унда ўнлаб карталар ва уларнинг изоҳлари берилгандир.

Ал-Фарғонийнинг геодезия соҳасидаги ишлар кўп бўлиб, “Ал-Комил фил устурлоб” (Устурлоб тўғрисида мукамал маълумотлар) ва “Устурлоб санъати тўғрисида” номли асарлари геодезик ўлчаш ишларини бажаришда асосий манбалар бўлиб ҳисобланади.

А.Р.Берунийнинг 11-12 асрлардаги геодезия ва какрртография фанларига қўшган ҳиссаси каттадир. Унинг “Картография” номли асарида даража тўри, шарни текис юзага кўчириш ва картографик проекциялар, осмон глобусини яшаш тўғрисидаги маълумотлар берилган. “Ҳиндистон” китобида турли шаҳарларнинг географик координаталарини ҳисоблаб, уларни текис юзада тасвирлаган ва дунёдаги 600 дан ортиқ жойларнинг географик координаталарини аниқлаган. Беруний томонидан бундан ташқари “Дунё картаси” ва 995 йилда “Дунё глобуси”ни яратган.

М.Қошғарий 11 асрда Ўрта Осиёда картография фанида карталарга ранг бериш ва шартли белгилардан фойдаланиш ишларини амалга оширган. М.Улуғбек даврида унинг шогирди Али Қушчи Самарқандий ясаган дунё картаси ва ер шари глобуси ушбу фаннинг ривожланишида муҳим манба бўлиб хизмат қилган. 19-асрда Ҳожи Юсуф Мирфаёзов томонидан ясалган глобусда (бўйи 117 см, ер шари айланаси узунлиги 160 см, масштаби 1:25000000 (1см-250км)) меридиан ва параллеллар қора рангда, тропик

чизиқлар қизил рангда берилган.

Бундан ташқари ўрта асрларда Европада картография фани буюк географик кашфиётлар даврида ривожланди ва махсус карталар тузилган. 16-аср ўрталарида ғарбда компас ёрдамида оддий ўлчаш усули билан олинган топографик планлар вужудга келган. 1570 йилда яратилган Авраам Ортемейнинг “Ер шари манзараси”, 1569 йилда яратилган Герард Меркаторнинг “Дунё картаси” ва “Дунё атласи”, Вегенернинг “Денгиз атласи” сермазмунлиги билан ажралиб туради.

ГИС (географические информационная система) ёки ГИТ (географик информацийн тизимлар) бу авваломбор планетамизда содир бўлаётган воқеа ходисаларни ва фазовий маълумотларни таҳлил қилиш ҳамда деярли ҳар қандай соҳада қарор қабул қилиш жараёнини тезлаштириш учун ёрдам берадиган карталар яратиш учун хизмат қиладиган замонавий компьютер технологиясидир. ГИТ ни ҳозирги кунда замонавий компьютер технологияларисиз тасаввур қилиш мумкин эмас, қанчалик тез компьютер дастурлари ривожланар экан шунчалик тезлик билан ГИТ ҳам ривожланиб боради. ГИТ орқали амалга ошириладиган ҳар қандай амалий таҳлилларни барчаси компьютер дастурлари орқали амалга оширилади. ГИТ орқали биз маълумотларни сўраш, фазовий маълумотларни таҳлил қилиш, уларни бирлаштириш, уларни визуализация қилиш, мавжуд маълумотлардан янги маълумот яратиш ва бошқа турли туман муаммоларни ҳал қилиш мумкин. Масалан, фазовий маълумотларни таҳлил қилиш ёки карталар яратиш қандайдир бир янгилик эмас албатта, инсоният пайдо бўлибдики, у ўзини ҳаётини яхшилаш мақсадида турли туман карталар яратиб келмоқда, бироқ бу каби карталар яратиш ва фазовий маълумотларни таҳлил қилиш ГИТ да амалга ошириладиган функциялардан фарқ қиладди. Фарқи шундаки, ГИТда замонавий компьютер дастурлари орқали фазовий маълумотларни таҳлил қилиш ва карталар яратиш жараёни кескин тезлашади ва охириги пировард натижа ҳам сифатли бўлиши аниқ. ГИТ орқали биз қарор қабул қилиш жараёнини кескин равишда оперативлатиш имконига эга бўламиз, хусусан прогнозлаштириш, бир неча хил маълумотлар базасини бир вақтни ўзида таҳлил қилиш, тезлашади.

ГИС реал олам тўғрисидаги маълумотларни тематик қатламлар тўплами кўринишида сақлайди. Бу маълумотлар бир-бири билан географик жойлашув асосида бирлаштирилган, боғланган бўлади. Бу оддий, бироқ жуда қулай, ва ихчам ёндашиш ёки усул, турли масалаларни ечишда ўзининг нақадар тўғрилигини кўрсатди.

Ҳозирги кунга келиб, ҳалқ хўжалигинини деярли барча тармоқларида Географик информацийн тизимларидан кенг фойдаланилмоқда. Хусусан, сув хўжалигида: сув йўллариини ўрганиш, сувни бошқариш, сувни тақсимлаш, сувни шўрланиш даражасини ўрганиш, сувни органиқ ва химик таркиби сув ости ҳайвонларини ўрганиш, сув ўзанини ўзгартириш, сув тошқинларини олдини олиш, каналларни автоматизация қилиш, ўрмон хўжалигида: барча тирик жонивотни эмиграция ва имиграциясини ўрганиш, ўрмон ёнғинини олдини олиш, барча ўсимлик дунёсини жойлашиши бўйича ўрганиш, уларни

ривожланиши ва х.з, қишлоқ хўжалигида, ерни шўрланиши, ерни химик таркиби, қишлоқ хўжалиги экинларини ривожланиш цикли, ўсимликларни сув ичиш жараёни, ўсимликларни касалини ўрганиш.

Назорат саволлари

1. Картография фани ривожланиш хусусиятларини айтиб беринг.
2. Картография фани муаммоларини айтиб беринг.
3. ГИС технологияларидан фойдаланишнинг ўзига ҳос жиҳатларини айтиб беринг.

Фойдаланилган адабиётлар ва манбалар рўйхати

1. Алимқўлов Н.Р., Абдуллаев И.Ҳ., Ҳолмуродов Ш.А. Амалий география. – Т.: 2015.
2. Абдуллаев И.Ҳ. ва бошқ. Маъмурий география. – Т.: 2014.
3. Зокиров Ш.С, Тошев Ҳ. Ландшафтшунослик. – Т.: 2013
4. Низомов А. ва бошқ. Ўзбекистоннинг экотуристтик ресурслари ва йўналишлари. – Т.: 2013.
5. Низомов А., Алимқўлов Н.Р., Тилляҳоджаева З. Табиий географик жараёнлар. – Т.: 2015.

8-мавзу. География, геоэкология ва табиатни муҳофаза қилиш. Табиий офатлар географияси. Географик маданият ва глобал муаммолар географияси

Режа:

1. Геоэкология фани ривожланиш ҳусусиятлари.
2. Географияда табиатни муҳофаза қилиш масалаларининг тадқиқ этилиши.
3. Глобал муаммолар ва уларнинг назарий таҳлили.

Таянч тушунчалар: экология, геоэкология, созология, социоэкология, антропоэкология табиатни муҳофаза қилиш, биосфера, атроф-муҳит, ҳаёт муҳити, абиотик омиллар, биотик омиллар, воқеа, ҳодиса.

«Экология» атамасини фанга биринчи бўлиб немис олими Эрнст Геккел 1866- йили киритган. Лекин ҳозирги кунда жуда оммаланиб кетган бу атаманинг мазмуни (Грекча «Ойкос»-уй, яшаш жойи, логос»-фан) ушбу фаннинг асл моҳиятини тўла тушуниш имконини бермайди. Экология ҳаёт жараёнларини ўзига ҳос услубларда тадқиқ қиладиган муСТАқил фан ҳисобланади. Экология биологик фанлар туркумига киради ва ҳозирги кунда бу фаннинг ижтимоий ҳаёт билан бевосита боғланган тармоқлари ҳам ривожланмоқда.

Экологиянинг жуда кўп тақрифлари мавжуд. Улардан бирида шундай дейилади: «Экология организмларнинг (ҳар қандай кўринишдаги, барча даражада уйғунлашган) ҳаёт фаолиятини қонуниятларини улар ҳаёти кечадиган табиий муҳитда инсон омилининг тақсирини ҳисобга олган ҳолда ўрганадиган фандир» (В.А.Радкевич, 1977).

Тирик табиат қандай тузилган, қайси қонунлар асосида мавжуд ва ривожланади, инсон тақсирига қандай жавоб беради-бўларнинг барчаси экологиянинг предмети ҳисобланади. Ҳозирги кунда экологиянинг асосий вазибалари қуйидагилардан иборат:

- 1) ҳаётнинг ташкил топиш қонуниятларини инсон тақсирини ҳисобга олган ҳолда ўрганиш;
- 2) биосферадаги жараёнларни ўрганиш, бошқариш, башорат қилиш, инсоннинг яшаш муҳитини сақлаш;
- 3) биологик ресурслардан оқилона фойдаланишнинг илмий асосларини яратиш ва бошқалардир.

Дастлабки экологик тушунчалар қадимги юнон олимлари асарларида қайд қилинган. Ўсимлик ва ҳайвонлар, инсон ҳаётининг атроф муҳит билан боғлиқлиги Ибн Сино, Беруний асарларида ҳам ёритилган. XIX-асрга келиб экология илмий асосда А.Гумболдт, Ж.Ламарк, К.Руле, Ч.Дарвин, Э.Геккел асарларида ёритилди. Лекин экологиянинг фан сифатида шаклланиши XX-аср бошларида амалга ошди. Дастлаб ўсимликлар ва ҳайвонлар экологияси, XX асрнинг 20- йилларидан ижтимоий экология ва инсон экологияси

ривожланди. 20-30 йилларида Ўрта Осиё Давлат университетида Д.Н.Кашкаров ва Е.П.Коровинларнинг экология-география мактаби ташкил этилиб, ўлкамиз табиатини экологик тадқиқот қилиш бошланди. 1940-50 йилларда собиқ иттифоқда экологик билимларнинг ривожланиши сусайиб қолди. Атроф-муҳит ҳолати тез ўзгара бошлаган XX асрнинг 60- йилларига келиб экология жадал ривожланди, турли янги йўналишлари вужудга келди.

Умумий экология барча организмларнинг алоҳида даражаларда муҳит шароитлари билан ўзаро муносабатлари экологиясини ўрганади. Ҳозирги кунда экологиянинг ижтимоий ва табиий фанлар чегарасида ривожланаётган тармоқларига инсон экологияси, социал экология, геоЭкология, глобал экология ва бошқалар киради. Экология умумбиологик фан бўлиб, барча хусусий биологик фанлар таркибига киради ва ўз навбатида комплекс биологик фанларнинг асоси ҳисобланади. Экологиянинг ижтимоий ва табиий фанлар чегарасида вужудга келган тармоқлари фанлар тизимида ўзига хос ўрин эгаллайди.

Организмни ўраб турувчи ва у билан доимий муносабатда бўладиган табиатнинг бир қисми ҳаёт муҳити деб аталади. Ер юзида организмлар тўрт ҳаёт муҳитини ўзлаштирганлар – сув, ҳаво, тупроқ, организм. Организмларнинг яшashi учун бир ёки бир нечта муҳитлар зарурдир. Ҳаёт муҳитлари алоҳида яшаш муҳитларига бўлинади. Яшаш муҳити – ҳаёт муҳитининг географик ва экологик хусусиятлари билан ажралувчи қисмидир. Масалан: сув ҳаёт муҳитида чучук ва шўр сувли яшаш муҳитлари, оқар ва оқмас сув яшаш муҳитлари ажратилади. Яшаш муҳити яшаш жойи ва биотопларга бўлинади.

Ҳаёт муҳитининг организмларнинг яшаш фаолиятига тақсир кўрсатиладиган элементлари ёки хусусиятлари муҳит омиллари ёки экологик факторлар деб аталади. Жонсиз (абиотик), жонли (биотик) табиат омиллари ва инсон (антропик) омил гуруҳлари ажратилади. Экологик омиллар барча организмлар ва инсоннинг ҳаётига турли даражада тақсир кўрсатади. Организмларнинг (шу жумладан инсоннинг) экологик омиллар тақсирига мослашув хусусиятлари йиғиндиси адаптация дейилади. Экологик омиллар тақсирига чидамли ва ер юзида кенг тарқалган организмлар эврибионт организмлар дейилади. Омиллар тақсирига чидамсиз организмлар СТенобионтлар деб юритилади. Фақат алоҳида организмлар эмас, балки организм жамоаларининг ҳам муҳит омиллари тақсирига мослашуви кузатилади.

МУҲИТНИНГ ЭКОЛОГИК ОМИЛЛАРИ ТАСНИФИ (Н.Н. Пономарёва бўйича)

Абиотик омиллар

Биотик омиллар

Иқлимий: ёруғлик, ҳарорат,
намлик шамол, босим.

Едафоген: тупроқ хусусиятларининг организмларга тақсири.

Фитоген: ўсимликлар тақсири Зооген: ҳайвонлар тақсири.

Орографик: ер юзаси паст- баландликларнинг таъсири.

Гидрологик: сув муҳити хусусиятларининг организмлар ҳаётига тақсири

Микробоген: вируслар, бактерияларнинг организмларга тақсири

Антропоик омиллар

Инсоннинг организмларга бевосита ва яшаш муҳитларига тақсири

Инсон ва атроф муҳит ўртасидаги ўзаро муносабатлар кескинлашган, фан-техника жадал ривожланаётган даврда табиатни муҳофаза қилиш энг асосий муаммолардан ҳисобланади. Табиатни муҳофаза қилиш тушунчаси инсоннинг атроф муҳитга салбий тақсири юзага келган узок ўтмишдан яхши мақлум. Агар илгари табиатни муҳофаза қилиш деганда мақлум амалий тадбирлар мажмуаси тушинилган бўлса, сўнгги йилларда алоҳида комплекс фаншакланмоқда. Табиатни муҳофаза қилиш антропоген модда ва энергия алмашинуви қонуниятлари, бу жараённинг табиат ва жамият ўзаро алоқадорлигига тақсири хусусиятлари, инсониятнинг келажак ривожланиши мақсадларида ушбу жараённи бошқариш йўллари ишлаб чиқадиган фандир. Ушбу фаннинг созиология, социоэкология, антропоэкология, табиатдан фойдаланиш каби турли номлари ҳам тақлиф қилинган.

Табиатни муҳофаза қилиш жамият ривожланишининг турли босқичларида мақсад ва мазмунига кўра фарқланган. Табиатни муҳофаза қилишнинг дастлабки босқичида йўқолиб бораётган алоҳида ўсимлик ва ҳайвон турларининг муҳофазаси амалга оширилган. Инсониятнинг эҳтиёжлари ўсиши билан табиий ресурсларни муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш босқичи вужудга келган. XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб табиий ресурслар билан бир қаторда алоҳида ноёб табиий ҳудудларни муҳофаза қилиш босқичи ажратилади. Атроф муҳитнинг ҳозирги замон экологик муҳофазаси босқичи инсоннинг табиатга тақсири умумсайёравий миқёсга етган XX асрнинг ўрталаридан бошланган. Бу босқичнинг асосий вазифаси экологик системаларни муҳофаза қилиш, уларнинг ўз-ўзини тиклаш қобилиятини тақминлаш ва биосферадаги мувозанатни сақлашдир.

Табиатдан фойдаланиш, уни ўзгартириш ва табиатни муҳофаза қилиш ўзаро чамбарчас боғланган жараёнлар ҳисобланади. Табиатни муҳофаза қилишнинг ҳозирги асосий вазифалари – табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, чиқиндисиз ишлаб чиқаришни жорий қилиш, атроф муҳитни ифлосланишдан сақлаш, салбий ўзгаришларни башорат қилиш ва уларнинг олдини олишдан иборатдир. Табиат муҳофазаси ҳақидаги фан жуда серқирра бўлиб, у фақатгина география, биология, физика, химия, иқтисод ва бошқа кўплаб табиий ва ижтимоий фанлар туташган жойдагина муваффақиятли ривожланади.

Инсоннинг табиатга бевосита ва билвосита, ижобий ва салбий тақсир шакллари ажратилади. Ўрмонларнинг кесилиши, ҳайвонларни овлаш, янги ерларни ўзлаштириш, конларни қазиб олиш натижасида инсон табиатга бевосита тақсир кўрсатади. Инсоннинг табиатга билвосита тақсири бевосита

тақсирининг салбий оқибатлари сифатида намоён бўлади. Масалан, янги ерларнинг ўзлаштирилиши ҳам ўсимлик ва ҳайвонларнинг қирилишига олиб келади. Ташландиқ ерларни, ўрмонларни тиклаш, кўкаламзорлаштириш, ўсимлик ва ҳайвонларни кўпайтириш инсоннинг табиатга ижобий тақсирига киради. Ҳар қандай ижобий тақсирнинг ҳам салбий оқибатлари бўлиши мумкин.

Ҳозирги кунда инсоният олдида турган энг катта муаммолардан бири бу-табиатни муҳофаза қилишдир.

Табиий ресурслар-бу инсоннинг яшаши ва ҳўжалик фаолияти учун зарур бўлган ҳамда унинг ҳилма-ҳил эҳтиёжини қондирувчи ягона манбадур. Инсон ўзи учун керакли озиқ-овқатни, кийим –бош, ёқилғи ва энергия, саноат ҳом ашёси, қурилиш материаллари ва бошқа кўп нарсаларни табиатдан олади.

Инсон табиатдан оладиган барча моддий бойликлар-ер оСТИ, ер уСТИ, сув, ҳаво, ўсимликлар, ҳайвонот олами ва бошқалар табиий ресурс ҳисобланади.

Табиий ресурсларнинг тугайдиган ва тугамайдиган турлари мавжуд.

Жамият ҳаётини яшаш воситаси бўлган турли табиий ресурсларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Табиий ресурс деганда инсоннинг ҳаёти, ҳўжалик фаолияти учун зарур бўлган барча табиий жисмлар, ҳодисалар, жараёнлар тушунилади.

Тинчлик ва қуролсизланиш.

Таҳминан 14,5минг марта уруш бўлган 3,5млрд одам ўлган. 1980 йили қуролланишга 1трлн АҚШ доллари сарфлаган.

Экологик “чиқиндини космосга” углерод оксиди сульфат гази (Турсунзодада фтор гази, мол тиши, анор гули) СО₂ни атмосферада кўпайиб бориши ҳаво ҳароратини 3-4⁰га кўтаради. +2⁰С исиса муз эриб ярим метр сув босади, иқлим ўзгаради.

Атмосфераси углерод оксиди билан энг кўп ифлосланган давлатлар: Япония (2,9 минг т. 1 км² ҳудудга), Германия (2,5), Буюк Британия (2,4), Франция (0,7), АҚШ (0,5), Россия (0,1), Ҳитой (0,3).

Демографик. БМТ томонидан оилани режалаштириш. Дунё аҳолисининг ўсиши 1960 йил-2%, 1980 йил-1,6%, аср охирига бориб 1,5%, 2100 йиллар-1,2% бўлади.

Аҳоли-экология-иқтисодий-ижтимоий ривожланиш.

Энергетика ва ҳом-ашё муаммолари.

Мазкўр муаммо келиб чиқишини 1-сабаби жаҳон ҳўжалигини энергетика ва ҳом-ашёга нисбатан “иштаҳасини” жуда ошиб бораётганлигидир.

Масалан: ХХ асрда қазиб олинган бутун кўмирнинг 40%, темирнинг 55%, нефт ва табиий газнинг, бокситнинг 80%и сўнги 20йилликка тўғри келади. 2-сабаби текширилган заҳираларнинг чекланганлиги.

3-сабаби дунёдаги айрим регионлар ва мамлакатларнинг табиий ресурслар билан бир ҳил таъминланмаганлиги. Масалан: Форс кўрфази бўйи мамлакатларида жаҳонда аниқланилган нефт заҳирасининг 2/3қисми мавжуд. Масалан: Саудия Арабистонида ЯИМ 95%и нефтдан келади.

Озиқ-овқат муаммоси.

Медикларнинг ҳисобига кўра, инсон истеъмол қиладиган таомнинг калориялик медисина нормаси суткасига 2300-2600ккал ва 70-700г оқсилдан кам бўлмаслиги керак.Лекин БМТ маълумотига кўра, дунё аҳолисининг 1/3қисми (ривожланган мамлакатлар)гина шундай озиқ билан таъминланган ҳолос.

Озиқ-овқат билан таъминланганлик даражаси бўйича аҳоли жон бошига ҳисобланганда Италия 1-ўринда. Африкада эса Ливия.

Ривожланаётган мамлакатларда озиқ-овқат муаммоси анча мураккаб.Дунёда етиштириладиган ғалла ҳосилининг 1/3 қисми, гўшт, сут, тухумнинг 15-20%и ана шу мамлакатларга тўғри келади. Масалан: Индонезия, Покистонда аҳоли жон бошига гўшт истеъмол қилиш 4кг (йилига).Ҳиндистонда 1,5-2кгни ташкил этгани ҳолда, АҚШ, Франция, Австралияда бу кўрсаткич 100кг дан ортиқ.

Озиқ-овқат муаммосини ҳал қилиш учун 2 хил усулдан фойдаланиш мумкин:

1.Экстенсив йўл.

2.Интенсив йўл.

XX аср мобайнида суғориладиган эрлар майдони 4млн. гектардан 350млн. гектарга кўпаймоқда.Обикор деҳқончилик жаҳоннинг 135 мамлакатада тарқалган бўлиб, унинг ярмидан ортиғи Осиёга тўғри келади.

Дунё океанидан фойдаланиш муаммоси.

Дунё океанининг ҳар томонлама тадқиқ этилиши ва ўзлаштирилиши “Дунё океани муаммоси”ни келтириб чиқарди.

Энергетика ва ҳом-ашё муаммосини бартараф этиш учун океан биологик ресурсларидан фойдаланиш.Ҳозирча дунё океани инсониятнинг озиқ-овқатга бўлган эҳтиёжини 2%ини таъминласада, океандан ҳайвон оқсилнинг 12-15%и олинмоқда.

ҲМГТ туфайли жаҳонда ҳалқаро савдони тезкорлик билан ўсиши Дунё океанида юк ташиш ишлари ҳажмини тобора оширмоқда..

Космосдан тинч мақсадда фойдаланиш.

Ривожланаётган мамлакатларни қоқоқликдан чиқариш энг катта умумбашарий муаммо ҳисобланади.Ҳозирда Осиё, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатларида аҳолисининг 40%и қашшоқ яшайди.70дан ортиқ давлат озиқ-овқат маҳсулотини четдан келтиради.Қашшоқлик, очлик сабабли турли касалликлар ва болалар ўлими юқори. “XX аср ўлати” (СПИД) тропик Африканинг қашшоқ мамлакатларида кенг тарқалган.

Назорат саволлари

1. Геоэкология фани ривожланиш хусусиятларини айтиб беринг.
2. Географияда табиатни муҳофаза қилиш масалаларининг тадқиқ этилишини изоҳлаб берадилар.
3. Глобал муаммолар ва уларнинг назарий таҳлилини айтиб беринг.

Фойдаланилган адабиётлар ва манбалар рўйхати

1. Алимқулов Н.Р., Абдуллаев И.Х., Ҳолмуродов Ш.А. Амалий география. – Т.: 2015.
2. Абдуллаев И.Х. ва бошқ. Маъмурий география. – Т.: 2014.
3. Абдуллаев И.Х. Экология ва табиатни муҳофаза қилиш. ЎУМ, ТДПУ, 2014.
4. Абдуллаев И.Х. Биогеография асослари. Маърузалар матни. ТДПУ, 2012.
5. Зокиров Ш.С, Тошев Ҳ. Ландшафтшунослик. – Т.: 2013
6. Исломов И. Марказий Осиё иқтисодий ва ижтимоий географияси. Силабус. ТДПУ, 2014.
7. Нигматов А. Экологиянинг назарий асослари. – Т.: 2013
8. Низомов А. ва бошқ. Ўзбекистоннинг экотуристлик ресурслари ва йўналишлари. – Т.: 2013.
9. Низомов А., Алимқўлов Н.Р., Тилляходжаева З. Табиий географик жараёнлар. – Т.: 2015.
10. Назаров И.К. Географиянинг асосий муаммолари. “Мухаррир”, Т.: 2013.
11. Рафиқов А.А., Ҳожиматов А.Н., Алимқўлов Н.Р., Ҳолмуродов Ш.А. Геоэкология асослари. – Т.: 2015.
12. Солиев А. Ўзбекистон географияси. – Т.: 2014.
13. Солиев А. Иқтисодий география: назария, методика ва амалиёт. – Т.: 2013.
14. Султонова Н. Географияни ўқитишда инновацион технологиялар. ТДПУ, – Т.: 2015.

www.uzstat/uz

www.tdpu/uz

www.politika.ru

www.ziyonet.uz

www.nuu.uz

www.connect.uz

www.gov.uz

www.priroda.ru